

Συγκριτική αποτίμηση της μάχης του Μαντζικέρτ
με τη μάχη του Μαραθώνα. Ένα μάθημα
«ιστορίας» για τους νεότερους

ΟΜΑΔΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Θεοδώρα Βοϊβόντα, ΠΕ02, Φιλολόγος

ΣΧΟΛΕΙΟ

ΑΜΦΙΚΛΕΙΑ, 6-5-2018

1. Συνοπτική περιγραφή της ανοιχτής εκπαιδευτικής πρακτικής

Η συγκεκριμένη ανοιχτή εκπαιδευτική πρακτική αναπτύχθηκε στο πλαίσιο εκπόνησης δημιουργικών εργασιών στο Γενικό Λύκειο 2017-18. Πραγματοποιήθηκε στο γνωστικό αντικείμενο της Ιστορίας του Μεσαιωνικού και Νεότερου Κόσμου της Β΄ Λυκείου και αφορούσε τη σημαντική ήττα των Βυζαντινών στη μάχη του Μαντζικέρτ (1071 μ.Χ.). Η συγκεκριμένη ενότητα διδάσκεται συνοπτικά, δεν εμβαθύνει στη σημαντικότητα της μάχης αυτής για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας και τη σταδιακή απομάκρυνσή του και τη μόνιμη πλέον εγκαθίδρυση των Οθωμανών στην περιοχή. Για να δοθεί προστιθέμενη αξία σε όλο το εύρος των μαθησιακών στόχων προτάθηκε και η συγκριτική της αποτίμηση με τη μάχη του Μαραθώνα (490 π.Χ.). Αρθρώθηκε μέσα από τρεις γνωστικές διαδρομές-πεδία. Η πρώτη αφορούσε την πληροφοριακή προσέγγιση (βιβλιογραφική ανασκόπηση), τη συγκριτική αποτίμηση και την τεκμηρίωσή της, με παραδοτέο γραπτό κείμενο και παρουσίαση power point. Η δεύτερη αφορούσε την πλήρη χαρτογράφηση στρατηγικής των δύο μαχών μέσα από το ελεύθερο λογισμικό κατασκευής διαδραστικών χαρτών του National Geographic (<https://mapmaker.nationalgeographic.org/>) με παραδοτέο διαδραστικούς χάρτες και γραπτό κείμενο. Και η τρίτη αφορούσε την αποτύπωση των μαχών μέσα από τη ζωγραφική με παραδοτέα ζωγραφικά έργα και γραπτό κείμενο. Αναμενόμενα μαθησιακά αποτελέσματα ήταν σε πρώτο επίπεδο: μέσα από τη συγκριτική αποτίμηση (κριτικός γραμματισμός) των δύο μαχών να αναδειχθεί η σημαντικότητα της ενότητας και της συνοχής ενός λαού για τη μελλοντική συνέχειά του, καθώς και η γνώση του τρόπου δόμησης, παρουσίασης (περιεχόμενο, δομή και έκφραση) μιας δημιουργικής και πιθανής μελλοντικής τους ερευνητικής τους εργασίας σε τριτοβάθμιο επίπεδο. Παράλληλα την ανάπτυξη συνεργατικής κουλτούρας (διαπροσωπικός-κοινωνικός γραμματισμός) και δημιουργικής σκέψης μέσω της συνεργατικής διερεύνησης και επίλυσης του παραπάνω προβλήματος. Τέλος, την καλλιέργεια του τεχνολογικού και οπτικού-καλλιτεχνικού γραμματισμού. Σε ένα δεύτερο επίπεδο αναδείχθηκαν μαθησιακά αποτελέσματα και δεξιότητες που αποκτήθηκαν σε μεταγενέστερο χρόνο σχετιζόμενες με τις συνθήκες μεικτής μάθησης (blended learning) που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια εκπόνησης των δημιουργικών εργασιών (εικονικές κοινότητες μάθησης-κλειστές ομάδες στο facebook, υποστηριζόμενη συνεργατική συγγραφή-Computer Supported Collaborative Writing). Τέτοιες δεξιότητες ήταν όπως η γνώση του να μαθαίνω πώς να μαθαίνω (μεταγνώση), μελέτη και μάθηση σε χρόνο επιλογής των μαθητών ενισχύοντάς τους προς την κατεύθυνση της αυτόνομης μάθησης και προσαρμογής τους στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της εποχής μας.

Οι μαθητές ενθουσιάστηκαν με τον διαφορετικό τρόπο προσέγγισης της Ιστορίας και συμμετείχαν ενεργά και συνεργάστηκαν άψογα για την υλοποίηση των παραδοτέων. Δυσκολίες που αντιμετωπίστηκαν κατά τη διάρκεια της υλοποίησης είχαν σχέση με το ελλιπές και πεπαλαιωμένο εργαστήριο πληροφορικής, οι οποίες ξεπεράστηκαν με τη διαμόρφωση κλειστής ομάδας στο facebook (με τις αντίστοιχες άδειες από κηδεμόνες), τη χρήση των google docs και του map maker από τη National Geographic για την επικοινωνία, επεξεργασία, συνεργασία και αλληλεπίδραση εκπαιδευτικού και μαθητών για το παραγόμενο υλικό σε χρόνο εκτός σχολείου.

2. Σχεδιασμός της ανοιχτής εκπαιδευτικής πρακτικής

2.1 Στοιχεία σχεδιασμού

Το μαθησιακό πρόβλημα που υφίσταται είναι διττής φύσης. Από τη μία πλευρά ο εκπαιδευτικός της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και ιδιαίτερα στο λύκειο αντιμετωπίζει αφενός την έλλειψη ενδιαφέροντος για μαθήματα που θεωρούνται γενικής παιδείας ακόμη και από μαθητές που κατευθύνονται στο αντίστοιχο πεδίο (ανθρωπιστικών, νομικών και κοινωνικών σπουδών εν προκειμένω), αφετέρου τις διαφοροποιημένες ανάγκες και δεξιότητες των μαθητών. Από την άλλη πλευρά την εκπόνηση δημιουργικών εργασιών. Για τη διαμόρφωση κινήτρων και την ενεργοποίηση του ενδιαφέροντος, αλλά και για την υλοποίηση των δημιουργικών εργασιών στη Β΄ Λυκείου αποφασίστηκε να σχεδιαστεί η προτεινόμενη ανοιχτή εκπαιδευτική πρακτική. Η σύλληψή της βασίστηκε στις δεξιότητες ψηφιακού γραμματισμού των μαθητών, στο γεγονός ότι υπάρχουν αρκετοί μαθητές με καλλιτεχνικές ευαισθησίες και δεξιότητες και στη σκέψη ότι ο συνδυασμός αυτών των δεξιοτήτων σε μία τέτοια διδακτική παρέμβαση θα δημιουργούσε κίνητρα και διαμόρφωση κλίματος για την υλοποίηση και γνωστικών στόχων που θα αφορούσαν τόσο τη συγκεκριμένη ενότητα της Ιστορίας, όσο και άλλων στόχων που θα αναφερθούν στη συνέχεια. Κυρίως όμως, γιατί χρειάζονται οι μαθητές διαφορετικούς τρόπους προσέγγισης ευρύτερα για να αναπτύξουν κίνητρα για τη μάθηση γενικότερα.

Τα καινοτομικά στοιχεία της συγκεκριμένης ανοιχτής διδακτικής πρακτικής οφείλονται: (α) Στην ολόπλευρη προσέγγιση ενός μη αναλυτικά παρουσιασμένου θέματος (Οδηγίες για τη διδασκαλία της Ιστορίας, 187999/Δ2- 2-11-2018) μέσα από τρία πεδία: αυτά της βιβλιογραφικής ανασκόπησης, της διαδραστικής χαρτογράφησης και της τέχνης με πρόσθετο το στοιχείο της συγκριτικής αποτίμησης και της υποστηριζόμενης συνεργατικής γραφής (Computer Supported Collaborative Writing) σε όλα τα πεδία, ενισχύοντας έτσι την

κριτική διερευνητική σκέψη, επίλυση προβλήματος και συνεργασία. (β) Απευθύνεται σε ευρύ μαθητικό κοινό με διαφορετικές δεξιότητες αλλά και καλύπτει τη διαφοροποίηση στη διδασκαλία και μάθηση (ως προς το περιεχόμενο, τη διαδικασία, το αποτέλεσμα, το μαθησιακό περιβάλλον και την αξιολόγηση), όπως και την αυτόνομη μάθηση. (γ) Στην εμπλοκή του ανοιχτού λογισμικού κατασκευής διαδραστικών χαρτών από το National Geographic (<https://mapmaker.nationalgeographic.org/>) που ενισχύει τον οπτικό γραμματισμό και οξύνει την κριτική σκέψη και τη μεταγνώση, καθώς θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι λειτουργεί ως ένα εννοιολογικό διαδραστικό δόμημα (εννοιολογικός χάρτης) και παράλληλα λειτουργεί ως ένα είδος διαδραστικού «ιστορικού εγγράφου» (Βασιλείου & Κολοβού, 2013). (δ) Στην ενίσχυση της συνεργασίας και ειδικότερα της συνεργατικής διερεύνησης και δημιουργικής επίλυσης προβλήματος τόσο μέσα σε περιβάλλον τάξης (face to face) όσο και εξ αποστάσεως (μέσα από κλειστές ομάδες στο περιβάλλον του facebook).

Όλοι οι παραπάνω λόγοι καθιστούν αυτή την ανοιχτή εκπαιδευτική πρακτική καινοτόμα και με προστιθέμενη αξία καθώς διαμορφώνει κίνητρα και μαθησιακό κλίμα, προάγοντας τη συνεργατική διερεύνηση επίλυσης προβλήματος (face to face και on line) και την υποστηριζόμενη συνεργατική παραγωγή έργου που θα είναι χρήσιμη για αυτούς και στο μέλλον (πανεπιστήμιο ή σχολή) σε συνθήκες μεικτής μάθησης, ενισχύοντας και επεκτείνοντας την αλληλεπίδραση εκπαιδευτικού-μαθητών και μαθητών μεταξύ τους πέρα από τον σχολικό χωροχρόνο. Αναπτύσσει την κριτική, (συγκλίνουσα-αποκλίνουσα) σκέψη και τη δημιουργία μεταγνώσης (Jonassen & Grabowski, 1993; Gagatsis & Koutselini, 2000), μέσα από την κατασκευή διαδραστικών χαρτών που στην προκειμένη περίπτωση ενέχουν στοιχεία κατασκευής εννοιολογικού χάρτη. Αφετέρου δε, τους βοηθά να συνοψίσουν και να εμβαθύνουν στα πιο σημαντικά στοιχεία. Καλύπτει τη διαφοροποίηση σε όλα τα επίπεδα και την αυτόνομη μάθηση. Τέλος, αναπτύσσουν δεξιότητες εξοικείωσης, κριτικής αναζήτησης, επιλογής και αξιολόγησης μέσα από το διαδίκτυο και καλλιεργούν τον οπτικό γραμματισμό.

2.2 Διδακτικοί στόχοι

Στόχοι σχετικοί με το γνωστικό αντικείμενο: κατανόηση σε βάθος (α) των μαχών (Μαντζικέρτ-Μαραθώνα) και των συσχετισμών που δημιουργήθηκαν, όπως και των πολιτικών και σχεδίων μάχης που αναπτύχθηκαν, (β) των αιτιών που οδήγησαν στην ήττα και νίκη αντίστοιχα, (γ) των αποτελεσμάτων που είχαν τόσο ως προς την επιβίωση των αντίστοιχων λαών όσο και ως προς τη μόνιμη εγκαθίδρυση των Οθωμανών στη Μικρά Ασία και τον αντίκτυπο στον ελληνισμό της Μ. Ασίας, (δ) της γνώσης δομής, περιεχομένου και έκφρασης μιας δημιουργικής εργασίας, (ε) τέλος του πως συνομιλεί η τέχνη με την ιστορική αποτύπωση της αλήθειας.

Στόχοι σχετικοί με δεξιότητες που αφορούν στο γνωστικό αντικείμενο: (α) κριτικές δεξιότητες (κριτική αναζήτηση σε πηγές-διαδικτυακές και μη, συγκριτική αποτίμηση στη βάση αξόνων και χρήση κριτικής ανάγνωσης, εικασίας, αιτιολόγησης-απόδειξης μέσα από πηγές), (β) συνθετικές-δημιουργικές δεξιότητες (μέσα από συγκλίνουσα ή αποκλίνουσα μορφή σκέψης, π.χ. σκέψη για διαμόρφωση ιστορικών υποθέσεων: τι θα γινόταν αν οι Βυζαντινοί νικούσαν σε αυτή τη μάχη;), (γ) αλλά και μόρφωση δεξιοτήτων εκπόνησης δημιουργικής εργασίας.

Στόχοι σχετικοί με τη χρήση της τεχνολογίας: (α) να αναζητήσουν τη γνώση μέσα από ανοικτά ηλεκτρονικά περιβάλλοντα και να εξοικειωθούν με τα χαρακτηριστικά του ψηφιακού κειμένου (πολυτροπικότητα, υπερκείμενο, διακειμενικότητα), (β) να αναπτύξουν δεξιότητες αποτελεσματικής αναζήτησης, κριτικής στάσης, επιλογής και αξιοποίησης της κατάλληλης πληροφορίας από το διαδίκτυο, (γ) να αποκτήσουν δεξιότητες κατασκευής διαδραστικού χάρτη, διαμορφώνοντας στάση κριτικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην πληροφορία και στο ψηφιακό δόμημα και μέσω αυτού να επικοινωνούν και να οικοδομούν «συνεργατικό κείμενο» (εδώ συνεργατικό διαδραστικό χάρτη), (δ) μόρφωση δεξιοτήτων υποστηριζόμενης συνεργατικής γραφής (Computer Supported Collaborative Writing) σε συνθήκες μεικτής μάθησης.

Στόχοι σχετικοί με τις κοινωνικές δεξιότητες: (α) διαπραγμάτευση των ιδεών και απόψεων καθόλη τη διάρκεια της εφαρμογής, (β) συνεργασία για παραγωγή κειμένου, διαδραστικού χάρτη, ζωγραφικού έργου, (γ) διάλογος πάνω στα θέματα που προκύπτουν από τη συνεχή διαπραγμάτευσή τους, (δ) ενσυναίσθηση (πως θα αισθάνονταν οι αντίστοιχοι στρατηγοί - Ρωμανός, Μιλτιάδης), (ε) συμμετοχή σε ομάδα σε συνθήκες μεικτής μάθησης (face to face & on line), (στ) ανάληψη ρόλων μέσα στην ομάδα, (ζ) δεξιότητες αυτόνομης μάθησης.

3. Πραγματοποίηση της ανοιχτής εκπαιδευτικής πρακτικής

3.1 Περιβάλλον – πλαίσιο

Το περιβάλλον και το πλαίσιο της ανοιχτής εκπαιδευτικής πρακτικής είναι η εκπόνηση δημιουργικών εργασιών στο Γενικό Λύκειο και στο γνωστικό αντικείμενο της Ιστορίας του Μεσαιωνικού και Νεότερου Κόσμου. Αναφέρεται στο Κεφάλαιο III (Παρουσιάζονται συνοπτικά): Ενότητα 1β. Εξωτερικά προβλήματα. Η μάχη του Μαντζικέρτ, Ενότητα 3. Η ανατολική πολιτική των Κομνηνών. Η εξάπλωση του Ισλάμ και η απώλεια της Μικράς Ασίας. Οι προϋποθέσεις εφαρμογής θα περιγραφούν στην ενότητα 3.3.

3.2 Ηλικιακή ομάδα

Η ανοιχτή εκπαιδευτική πρακτική εφαρμόστηκε στο ένα τμήμα της Β΄ Λυκείου, το οποίο αποτελείται από δεκαπέντε μαθητές (10 αγόρια και 5 κορίτσια), όλοι οι μαθητές έχουν ελληνική ιθαγένεια, τρεις από αυτούς είναι αλλοεθνείς (2 αγόρια και 1 κορίτσι) και το πολιτισμικό περιβάλλον της ευρύτερης περιοχής είναι ημιαστικό.

3.3 Πρότερες γνώσεις και διάρκεια εφαρμογής

Οι πρότερες γνώσεις σχετικά με το γνωστικό αντικείμενο είναι αντίστοιχες με την ηλικιακή και σχολική τάξη που πραγματοποιήθηκε, αυτή της Β΄ Λυκείου. Ωστόσο, τα συγκεκριμένα κεφάλαια ακολουθώντας τη σπειροειδή πρακτική εμβάθυνσης υφίστανται αντίστοιχα στην Α΄ Γυμνασίου (μάχη του Μαραθώνα) και στη Β΄ Γυμνασίου (μάχη του Μαντζικέρτ). Δεν υφίσταται κάποια πολύ εξειδικευμένη γνώση στην αγγλική γλώσσα (παρά τις βασικές γνώσεις σε Α2 ή Β1 επίπεδο). Αναφορικά με την τεχνολογία, προϋποθέσεις είναι η ύπαρξη εργαστηρίου πληροφορικής με σύνδεση στο διαδίκτυο, απλές γνώσεις ψηφιακού γραμματισμού (πλοήγηση και αναζήτηση πληροφορίας, γραφή σε ψηφιακά περιβάλλοντα, word, power point) για τους μαθητές. Επίσης, θα χρειαστούν γονικές άδειες δημιουργίας λογαριασμού Google (Gmail), facebook. Ωστόσο, ακόμη και στην περίπτωση έλλειψης εξοπλισμένου εργαστηρίου πληροφορικής, υφίστανται λύσεις και θα περιγραφούν στην ενότητα 4.2. Από την πλευρά του εκπαιδευτικού χρειάζονται γνώσεις Β΄ Επιπέδου στις ΤΠΕ (και σε αυτή την περίπτωση υπάρχουν εναλλακτικές λύσεις-συνεργασία με κάποιον εκπαιδευτικό με ειδικότητα Πληροφορικής). Η ανοιχτή πρακτική χρειάζεται για την υλοποίησή της τέσσερις (4) εβδομάδες με δύο (2) διδακτικές ώρες ανά εβδομάδα σε συνδυασμό με τον χρόνο που χρειάζεται να αφιερωθεί εξ αποστάσεως (από το σπίτι) μέσα στο χρονικό όριο των τεσσάρων (4) εβδομάδων.

3.4 Αναλυτική περιγραφή της πραγματοποίησης της ανοιχτής εκπαιδευτικής πρακτικής

Τίτλος: Συγκριτική αποτίμηση της μάχης του Μαντζικέρτ με τη μάχη του Μαραθώνα. Ένα μάθημα «ιστορίας» για τους νεότερους (που αποτέλεσε και το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα της ανοιχτής εκπαιδευτικής πρακτικής).

Λέξεις-Κλειδιά: μάχη Μαντζικέρτ, μάχη Μαραθώνα, Ρωμανός, Μιλτιάδης, Μεικτή Μάθηση.

Θεωρητικό πλαίσιο: Το θεωρητικό πλαίσιο της συγκεκριμένης ανοιχτής εκπαιδευτικής πρακτικής-δημιουργικής εργασίας αρθρώθηκε σε δύο επίπεδα. Το πρώτο επίπεδο αφορούσε τον αρχικό σχεδιασμό και στηρίχθηκε στον καταιγισμό ιδεών και στη

συνεργατική δημιουργική επίλυση προβλήματος με πρόσθετο στοιχείο την άρθρωση διαδραστικών χαρτών. Το δεύτερο επίπεδο προήλθε συμπληρωματικά μετά τα πρώτα προβλήματα που αντιμετωπίστηκαν με το πεπαλαιωμένο εργαστήριο πληροφορικής και στηρίχθηκε στη διαμόρφωση συνθηκών μεικτής μάθησης μέσα από τη δημιουργία εικονικής κοινότητας (κλειστές ομάδες στο facebook) σε συνδυασμό με την πραγματική κοινότητα (face to face) του σχολείου και την υποστηριζόμενη συνεργατική γραφή (Computer Supported Collaborative Writing) (Blin & Appel, 2013; Τζιμογιάννης & Κούκης, 2018) μέσα από τα google docs.

Οι μαθητές μέσω του καταιγισμού ιδεών (brainstorming) συμμετέχουν ενεργά στη διαδικασία ανακαλώντας και εκφράζοντας ελεύθερα (χωρίς το άγχος της αξιολόγησης ή της κριτικής) προϋπάρχουσες γνώσεις ή αντιλήψεις για το θέμα. Σκοπός του είναι να ελευθερώσει τη διαδικασία σκέψης από κάθε περιοριστικό παράγοντα και μηχανισμό ώστε να παραχθεί ο μέγιστος δυνατός αριθμός ιδεών. Με αυτόν τον τρόπο ξεπερνά κατεστημένους τρόπους σκέψης, παράγει νέους, παρέχει περιβάλλον για νέες ιδέες, αναστέλλει την τάση πρώιμης απόρριψης νέων ιδεών, διευκολύνει τη συγκρότηση ομάδας ενθαρρύνοντας την ομαδική επίλυση προβλημάτων (Βασάλα & Φλογαίτη, 2002).

Ως δημιουργική επίλυση προβλήματος νοείται το «πρότυπο-ΔΕΠ», όπως αλλιώς ονομάζεται η τεχνική «Δημιουργική Επίλυση Προβλημάτων» (Parnes, 1963, 1981; Parnes, & Harding, 1962). Αποτελείται από πέντε στάδια. Στο 1^ο στάδιο κωδικοποιούνται οι γνώσεις του παρελθόντος σε ό,τι αφορά το πρόβλημα που μας απασχολεί π.χ. τι ξέρουμε για τη μάχη του Μαντζικέρτ (ποιος, πότε, πού, τι, γιατί, πώς). Στο 2^ο στάδιο διατυπώνεται το πρόβλημα έχοντας ως βάση το υλικό που συγκεντρώθηκε και παράλληλα επιχειρείται να διατυπωθεί με τον καλύτερο τρόπο, π.χ. «σπάζοντας» το αρχικό μας ερώτημα σε επιμέρους ερωτήματα κ.ο.κ (μέσω του επιμερισμού του προβλήματος, αρχίζει και η οριοθέτηση του αντίστοιχου έργου των ομάδων-σε μία αρχική φάση που θα ολοκληρωθεί στο 4^ο και 5^ο στάδιο). Στο 3^ο στάδιο παράγονται προτεινόμενες ιδέες-λύσεις με συμπλήρωση του καταλόγου ιδεών, μέσα από τον οποίο θα προκύψει τελικά η λύση του προβλήματος. Στο 4^ο στάδιο αξιολογούνται οι προτεινόμενες ιδέες-λύσεις και ιδιαίτερα η αξιολόγηση των επικρατέστερων ιδεών-λύσεων. Η συγκεκριμένη διαδικασία υλοποιείται με τη βοήθεια πολλών κριτηρίων, ο βαθμός δυσκολίας, οι απαιτούμενες δεξιότητες, ο απαιτούμενος χρόνος, τα διαθέσιμα μέσα, κ.ά. Τέλος, στο 5^ο στάδιο, εφαρμόζονται οι προτεινόμενες ιδέες-λύσεις, αφού διερευνώνται οι προσφορότεροι τρόποι εφαρμογής. Συγκροτείται «πλάνο δράσης», στο οποίο καταγράφονται τα άτομα που θα πάρουν μέρος στη φάση της υλοποίησης, τα μέσα που θα χρειαστούν, οι χρόνοι που απαιτούνται για την εκτέλεση όλων των ενεργειών κ.ά.

Ο διαδραστικός χάρτης παρέχει χωρικές, ιστορικές και πληροφορίες στρατηγικής, συνθετικές και περιγραφικές πληροφορίες, οι οποίες δεν θα ήταν δυνατόν να επιτευχθούν με τους μέχρι σήμερα αναλογικούς χάρτες, καθώς τα διαφορετικά δεδομένα (γεωγραφικά, ιστορικά, στρατηγικά) θα ήταν αποθηκευμένα σε διαφορετικά μέσα και υλικά. Ο ψηφιακός διαδραστικός χάρτης παρέχει ψηφιακή ενημέρωση διαθέτοντας το πλεονέκτημα της ενιαίας διαχείρισης όλων των δεδομένων στο περιβάλλον του Η/Υ και έχει ως αποτέλεσμα: α. την αύξηση της ακρίβειας των συλλεγόμενων στοιχείων και β. την αύξηση της πυκνότητας της πληροφορίας. Επιπρόσθετα, οι μαθητές μπορούν να συνδέσουν αποτελεσματικότερα τα ιστορικά γεγονότα παλαιότερων εποχών με τη σύγχρονη ιστορική πραγματικότητα, προβάλλοντας σε έναν ιστορικό χάρτη τις σύγχρονες γνώσεις και εμπειρίες τους. Αυτές οι συνδέσεις συμβάλλουν θετικά στην ανάπτυξη σημαντικών δεξιοτήτων κριτικής σκέψης (Bain, 2005). Ο βαθμός διάδρασης των χαρτών μπορεί να ποικίλλει από χαμηλά επίπεδα (όπως η εποπτεία), μέχρι πολύ υψηλά επίπεδα διάδρασης, όπως είναι η επεξεργασία, η ανάλυση και η σύνδεση επιλεγμένων δεδομένων με εξωτερικές πηγές πληροφόρησης και ο επανασχεδιασμός τους (Asche & Herrmann, 1994: 239-240).

Μεικτή Μάθηση (blended learning) είναι η μάθηση που συνδυάζει την πρόσωπο με πρόσωπο (face to face) διδασκαλία με τη μάθηση μέσω διαδικτύου (Bonk & Graham, 2012).

Η θεωρητική θεμελίωση των κοινοτήτων μάθησης στηρίζεται στην άποψη ότι η γνώση δεν βρίσκεται αποκλειστικά μέσα σε κάθε άτομο, ξεχωριστά, αλλά στο σύνολο. Μέσα σε αυτές τα άτομα προβληματίζονται, αναστοχάζονται και διερμηνεύουν γεγονότα και καταστάσεις. Οι κοινότητες αυτές είτε μπορούν να υφίστανται άμεσα και να είναι παρούσες χωροχρονικά (face to face), είτε να υφίστανται εικονικά με τη βοήθεια της τεχνολογίας (όπως τις κλειστές ομάδες στο facebook-κλειστές με την έννοια ότι δεν μπορεί να παρεισφρήσει κάποιος ξένος προς τη σχολική κοινότητα) (Βρασίδης, Ζεμπύλας, & Πέτρου, 2005).

Η υποστηριζόμενη συνεργατική γραφή (Computer Supported Collaborative Writing) είναι η κοινωνική διαδικασία που περιλαμβάνει μια συνεργαζόμενη ομάδα επικεντρωμένη σε έναν στόχο, που διαπραγματεύεται, συντονίζει, και επικοινωνεί, κατά τη δημιουργία ενός κοινού εγγράφου μέσω Η/Υ (Blin & Appel, 2013; Τζιμογιάννης & Κούκης, 2018). Στη συγκεκριμένη ανοιχτή πρακτική ακολουθήθηκαν οι στρατηγικές της διαδοχικής γραφής (Sequential Writing), της παράλληλης γραφής, οριζόντιας διαίρεσης (Horizontal-Division Writing), σε συνδυασμό με την ελεύθερη συμμετοχική γραφή (Reactive Writing).

Διαδοχική γραφή (Sequential Writing) είναι η διαδικασία όπου ένα μέλος της ομάδας γράφει σε μια δεδομένη στιγμή και μόλις κάθε συντάκτης ολοκληρώνει το έργο του το «περνά» στο επόμενο μέλος της ομάδας, το οποίο γίνεται ο επόμενος συντάκτης (Τζιμογιάννης & Κούκης, 2018). Παράλληλη γραφή, οριζόντιας διαίρεσης (Horizontal-Division Writing) είναι η διαδικασία στην οποία κάθε μέλος της ομάδας είναι υπεύθυνο για κάποια συγκεκριμένη ενότητα του συνεργατικού κειμένου. Ελεύθερη συμμετοχική γραφή (Reactive Writing) είναι η διαδικασία στην οποία τα μέλη μιας ομάδας δημιουργούν ένα έγγραφο σε πραγματικό χρόνο, αντιδρώντας και προσαρμόζοντας τις επιλογές τους στις αλλαγές και προσθήκες του άλλου χωρίς να υπάρχει σημαντικό προσχέδιο δράσης και ξεκάθαρος συντονισμός (Τζιμογιάννης & Κούκης, 2018).

Δημιουργήθηκαν τρεις (3) ομάδες των πέντε (5) ατόμων, στη βάση της ανάπτυξης της δημιουργικότητας και υπήρξε η φροντίδα κατά το δυνατόν να περιλαμβάνει η κάθε ομάδα τουλάχιστον έναν ή δύο από τους πέντε τύπους σύμφωνα με την Casto: ο μη συμβατικός, ο ατομικιστής, ο εφευρετικός, ο παρορμητικός και ο διαισθητικός (όπως παρατίθεται στους Σιούτας, Ζημιανίτης, Κουταλέλη & Παναγοπούλου, 2011). Η σύνθεση της ομάδας είναι ουσιαστική και πολλές φορές είναι αυτή που θα οδηγήσει ή όχι σε επιθυμητά αποτελέσματα. Χρειάζεται μέτρο, όπως επίσης στην προκειμένη περίπτωση και κατά το δυνατόν επιλογή μαθητών παραπλήσιων δεξιοτήτων (ιδιαίτερα στην ομάδα των ζωγράφων) ώστε να επιτευχθεί η μέγιστη δυνατή επίτευξη στον κάθε τομέα (η ομάδα των στρατηγικών απομιμητών, των στρατηγικών χαρακτών και των ζωγράφων). Οι ρόλοι μέσα στην ομάδα δεν ήταν στατικοί, αλλά κυλιόμενοι με την έννοια ότι όλοι με τη σειρά θα ασχολούνται με όλες τις δραστηριότητες της ομάδας.

Σύντομη περιγραφή της ερευνητικής πορείας της ανοιχτής εκπαιδευτικής πρακτικής-δημιουργικής εργασίας

Υπήρξε καταιγισμός ιδεών ως προς το θέμα της εργασίας (προτάθηκαν τρία θέματα από την πλευρά της εκπαιδευτικού: το πρώτο σχετικά με τις σταυροφορίες και τον ρόλο του Πάπα σε αυτές (συγκεκριμένα): Αιτίες των Σταυροφοριών και σύγκριση με αυτές που επικαλείται ο Πάπας/ «Το φαίνεσθαι και το είναι» ενός θρησκευτικού ηγέτη. Το δεύτερο: Ο ρόλος της Θρησκείας στη διαμόρφωση της κοσμοαντίληψης των μεσαιωνικών ανθρώπων (π.χ. Βυζαντινών, Δυτικοευρωπαϊκών, Ρώσων, Αράβων κ.κ.) ή πως ο ρόλος της θρησκείας εκφράζεται στην τέχνη; Και το τρίτο ήταν με τη μάχη του Μαντζικέρτ. Μετά από συζήτηση και διαπραγμάτευση, αποφασίστηκε ότι θα επέλεγαν το τρίτο θέμα και προτάθηκαν άξονες προσέγγισης ώστε να δοθεί και η προστιθέμενη αξία της παρούσας

προσέγγισης, όπως και πηγές από την εκπαιδευτικό¹ (αρχικές-δόθηκαν και έντυπα και ηλεκτρονικά). Υπήρξαν διάφορες προτάσεις σχετικές με το με ποιες μάχες να συγκριθεί η μάχη του Μαντζικέρτ. Αν και υπήρξαν προβληματισμοί σχετικά με το πλαίσιο των δύο μαχών, ωστόσο λόγω της ξεκάθαρης νίκης, και δεδομένου ότι η μάχη του Μαραθώνα θεωρήθηκε ως σημαντική από την άποψη ότι αποτέλεσε αφενός την αναχαίτηση της περσικής εισβολής στον σημερινό δυτικό κόσμο, αφετέρου στην επιβίωση των Ελλήνων (Fuller, 1987; Holland, 2006), επιλέχθηκε. Δόθηκε μία πρώτη προσέγγιση και μία πρώτη μορφή του παραδοτέου η οποία είναι ανοιχτή στη βάση της μελέτης και διερεύνησης των πηγών (οπότε και μπορεί να τροποποιηθεί το αρχικό ερευνητικό ερώτημα).

Ξεκίνησε η διερεύνηση των πηγών, η πρώτη επαφή με το λογισμικό <http://mapmaker.nationalgeographic.org/> και η αναζήτηση παρόμοιων ζωγραφικών έργων (που αποτυπώνουν τη μάχη στο Μαντζικέρτ και του Μαραθώνα). Δημιουργήθηκαν οι ομάδες. Στη συνέχεια λόγω περιορισμένων προοπτικών χρήσης του πεπαλαιωμένου εργαστηρίου πληροφορικής χρησιμοποιήθηκε η υποστηριζόμενη συνεργατική γραφή μέσω google docs. Δημιουργήθηκε επίσης, κλειστή ομάδα στο facebook, όπου οι τρεις ομάδες μπορούσαν να επικοινωνήσουν τόσο με την εκπαιδευτικό όσο και μεταξύ τους για ανταλλαγή ιδεών-υλικού. Ζητήθηκε από τους μαθητές να κρατούν ημερολόγιο ώστε βάσει αυτού να μπορέσουν στη συνέχεια να αρθρώσουν τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε. Οι μαθητές είχαν ήδη ενημερωθεί για τον τρόπο γραφής (περιεχόμενο-δομή-έκφραση-βιβλιογραφία), αλλά και υποστηριζόμενης συνεργατικής γραφής μιας δημιουργικής εργασίας. Ωστόσο, ξαναέγινε για ακόμη μία φορά για να γνωρίζουν πως θα είναι το παραδοτέο. Τα πρότυπα συγγραφής δημιουργικής εργασίας, όπως και οι κλείδες αξιολόγησης δόθηκαν στους μαθητές και ηλεκτρονικά και έντυπα. Όταν ολοκληρώθηκαν οι εργασίες, παραδόθηκαν σε ηλεκτρονικό αρχείο. Τέλος, όλο το τμήμα συναποφάσισε και δημιούργησε το τελικό power point για την παρουσίαση των δημιουργικών εργασιών. Οι μαθητές ανατροφοδοτήθηκαν από την εκπαιδευτικό τρεις φορές. Στο μέσον περίπου της διαδικασίας (αρχική αξιολόγηση), μετά την τελική παρουσίαση και πριν από την τελική παράδοση των εργασιών (διαμορφωτική) και την τελική όπου παραδόθηκαν και οι κλείδες αξιολόγησης και βαθμολογήθηκαν οι εργασίες συνολικά.

Αρχικές πηγές που δόθηκαν συνολικά σε όλες τις ομάδες

Βασιλόπουλος, Χ., [παρουσιαστής], MTX Lab [σκηνοθεσία]. (2015, Αύγουστος 8). *Μάχη του Μάτζικερτ. Μηχανή του Χρόνου* [απόσπασμα εκπομπής]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/oGf81C>

Βασιλακίδου, Ε. (2009). *Η βασιλεία του Ρωμανού Διογένη (1068-1071)*. [μεταπτυχιακή διατριβή στο ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από:

¹ Οι συνολικές πηγές θα παρατεθούν στο τέλος της ανοιχτής διδακτικής πρακτικής

<http://ikee.lib.auth.gr/record/110954/files/gri-2009-2281.pdf> και απόσπασμα αυτής από:
http://lyk-n-moudan.chal.sch.gr/Downloads/Yliko/MAZIKERT_1071.doc

Βικιπαίδεια (χ.χ) *Μάχη του Μαραθώνα* [ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/z62r8q>

Βικιπαίδεια (χ.χ) *Μάχη του Μαντζικέρτ* [ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/fmoe8j>

Καρακατσάνης, Χ. (2016). *Η μάχη του Μαντζικέρτ: Η αρχή του τέλους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/Cys7ft>

Μάχη του Μάτζικερτ [εικόνες]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/1fC5Li>

National Geographic Map Maker (n. d). [Software] <http://mapmaker.nationalgeographic.org/>

Προς την παρακμή (1071-1081). Στο: *Σταυροφορίες και Βυζάντιο. Βυζαντινή Αυτοκρατορία - Γενική εικόνα*. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <http://www.agiasofia.com/greek/stavrof1.html>

Σαν Σήμερα (χ.χ) *Η Μάχη του Μάτζικερτ* [ηλεκτρονικό ιστορικό αρχείο]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://www.sansimera.gr/articles/972>

Στούκας, Μ. (2017). *Η μάχη του Μαντζικέρτ: Η αρχή του τέλους για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία*. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/o1ckzz>

Η εργασία της κάθε ομάδας θα ομαδοποιηθεί σε τρεις αντίστοιχες δραστηριότητες όπου και θα φέρουν το όνομα της κάθε ομάδας. Επιπρόσθετα θα περιγραφεί στη συνέχεια το 1^ο διδακτικό δίωρο το οποίο είναι κοινό για όλες τις ομάδες (για να μην επαναλαμβάνεται στην περιγραφή της δραστηριότητας της κάθε ομάδας). Στη συνέχεια θα περιγραφούν οι τρεις δραστηριότητες που θα αποτελούν και το αντίστοιχο έργο και παραδοτέο της κάθε ομάδας.

Πορεία της ανοιχτής εκπαιδευτικής πρακτικής

1^ο διδακτικό δίωρο (face to face) (κοινό για όλες τις ομάδες)

- ✓ Υπήρξε καταιγισμός ιδεών ως προς το θέμα της εργασίας (προτάθηκαν τρία θέματα από την εκπαιδευτικό το πρώτο σχετικά με τις σταυροφορίες και τον ρόλο του Πάπα σε αυτές (συγκεκριμένα): Αιτίες των Σταυροφοριών και σύγκριση με αυτές που επικαλείται ο Πάπας/ «Το φαίνεσθαι και το είναι» ενός θρησκευτικού ηγέτη. Το δεύτερο: Ο ρόλος της Θρησκείας στη διαμόρφωση της κοσμοαντίληψης των μεσαιωνικών

ανθρώπων (π.χ. Βυζαντινών, Δυτικοευρωπαίων, Ρώσων, Αράβων κ.ο.κ) ή πως ο ρόλος της θρησκείας εκφράζεται στην τέχνη; Και το τρίτο ήταν με τη μάχη του Μαντζικέρτ. Η μεθοδολογία που θα ακολουθηθεί θα στηριχθεί στον καταγισμό ιδεών, τη δημιουργική επίλυση προβλήματος, την άρθρωση διαδραστικών χαρτών και την υποστηριζόμενη συνεργατική γραφή.

- ✓ Μετά από συζήτηση επιλέχθηκε το τρίτο θέμα και προτάθηκαν άξονες προσέγγισης ώστε να δοθεί και η προστιθέμενη αξία της παρούσας προσέγγισης, όπως και πηγές από την εκπαιδευτικό (αρχικές-δόθηκαν και έντυπα και ηλεκτρονικά).
- ✓ Παρουσιάστηκε από την εκπαιδευτικό, μέσα από power point η δομή, το περιεχόμενο, η έκφραση και ο τρόπος συγγραφής της βιβλιογραφίας μιας δημιουργικής εργασίας.
- ✓ Δόθηκε μία πρώτη προσέγγιση και μία πρώτη μορφή του παραδοτέου η οποία είναι ανοιχτή στη βάση της μελέτης και διερεύνησης των πηγών (οπότε και μπορεί να τροποποιηθεί το αρχικό ερευνητικό ερώτημα).
- ✓ Δημιουργήθηκαν οι ομάδες (τρεις ομάδες) και ορίστηκε το βασικό ερευνητικό ερώτημα για την κάθε ομάδα. Αυτό αποτέλεσε και τον τελικό τίτλο της ανοιχτής διδακτικής πρακτικής: «Συγκριτική αποτίμηση της μάχης του Μαντζικέρτ με τη μάχη του Μαραθώνα. Ένα μάθημα «ιστορίας» για τους νεότερους».
- ✓ Ζητήθηκε να διατηρείται ημερολόγιο ώστε βάσει αυτού να είναι εφικτό να αρθρωθεί η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε. Στο στάδιο αυτό παρατηρήθηκε πρόβλημα με τους υπολογιστές (αργή ανταπόκριση και ίντερνετ), οπότε και δόθηκαν οι εναλλακτικές λύσεις της δημιουργίας κλειστής ομάδας στο facebook (υπάρχουν οι άδειες από τους γονείς) και υφίσταται από την πλειονότητα των μαθητών λογαριασμός στην google (όλοι οι μαθητές διαθέτουν Gmail).
- ✓ Επεξηγήθηκε ο τρόπος υποστηριζόμενης συνεργατικής γραφής και τα είδη της (με απλό τρόπο-δεν χρησιμοποιήθηκε επιστημονική ορολογία).
- ✓ **Εξ αποστάσεως:** Το μεσοδιάστημα μέχρι το επόμενο διδακτικό δίωρο οι ομάδες ασχολήθηκαν με: συζήτηση, διαπραγμάτευση τρόπων προσέγγισης, αναζήτηση πρόσθετου υλικού, μελέτη τρόπου δόμησης της δημιουργικής εργασίας και συζήτηση με την εκπαιδευτικό οποιαδήποτε απορίας μέσα από την κλειστή ομάδα στο facebook.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 1: [Στρατηγικοί Αποτιμητές]

Διάρκεια: 8 διδακτικές ώρες (2 πρώτες κοινές σε όλες τις ομάδες) σε συνδυασμό με τον εξ αποστάσεως χρόνο που μεσολάβησε ανάμεσα σε αυτές τις οκτώ διδακτικές ώρες.

Είδος δραστηριότητας: συζήτηση, διερεύνηση σε πηγές (ηλεκτρονικές-έντυπες) κριτική ανάγνωση, κριτική διαπραγμάτευση, ανατροφοδότηση από εκπαιδευτικό, πιθανή απόκλιση-σύγκλιση, αιτιολόγηση-απόδειξη, ανατροφοδότηση-συζήτηση με τις άλλες ομάδες, σύνθεση, παρουσίαση έργου ομάδας.

Οργάνωση τάξης: διάλεξη εκπαιδευτικού-παρουσίαση, συζήτηση σε ομάδες, υποστήριξη και ανατροφοδότηση ατομική ή ομαδική σε ρύθμιση τάξης (face to face) ή εξ αποστάσεως (on line synchronous ή asynchronous), εργασία σε ομάδες σε ρύθμιση τάξης (face to face) και εξ αποστάσεως (on line synchronous ή asynchronous), παρουσίαση έργου κατά ομάδες.

Ρόλος του διδάσκοντα: διδακτικός, ενθαρρυντικός, υποστηρικτικός, συμβουλευτικός, διευκολυντικός, συντονιστικός, ηγετικός, διαμεσολαβητικός.

Σύνδεση με τον διδακτικό στόχο: η συγκεκριμένη δραστηριότητα καλύπτει τους γνωστικούς στόχους (α, β, γ, & δ), όλους τους στόχους που είναι σχετικοί με δεξιότητες που αφορούν στο γνωστικό αντικείμενο, τους τεχνολογικούς στόχους (α, β & δ), και όλους τους στόχους που είναι σχετικοί με τις κοινωνικές δεξιότητες με την εξαίρεση του διαδραστικού χάρτη και ζωγραφικού έργου (β).

Ψηφιακό εκπαιδευτικό περιεχόμενο (παρατίθενται στη συνέχεια μόνο οι ψηφιακές πηγές, οι έντυπες θα παρατεθούν συνολικά στο τέλος):

Βασιλόπουλος, Χ., [παραρτηστές], MTX Lab [σκηνοθεσία]. (2015, Αύγουστος 8). *Μάχη του Μάτζικερτ. Μηχανή του Χρόνου* [απόσπασμα εκπομπής]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/oGf81C>

Βασιλακίδου, Ε. (2009). *Η βασιλεία του Ρωμανού Διογένη (1068-1071)*. [μεταπτυχιακή διατριβή στο ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <http://ikee.lib.auth.gr/record/110954/files/gri-2009-2281.pdf> και απόσπασμα αυτής από: http://lyk-n-moudan.chal.sch.gr/Downloads/Yliko/MAZIKERT_1071.doc

Βικιπαίδεια (χ.χ) *Μάχη του Μαντζικέρτ* [ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/fmoe8j>

Βικιπαίδεια (χ.χ) *Μάχη του Μαραθώνα* [ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/z62r8q>

Creasy, E., S. (1851). *Battle of Marathon*. In: *Chapt. I of Fifteen Decisive Battles of the World from Marathon to Waterloo*. Retrieved on March 4, 2018 from: <http://www.standin.se/fifteen1a.htm>

Καρακατσάνης, Χ. (2016). *Η μάχη του Μαντζικέρτ: Η αρχή του τέλους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/Cys7ft>

Μάχη του Μαντζικέρτ [εικόνες]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/1fC5Li>

Προς την παρακμή (1071-1081). Στο: *Σταυροφορίες και Βυζάντιο. Βυζαντινή Αυτοκρατορία - Γενική εικόνα*. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <http://www.agiasofia.com/greek/stavrof1.html>

Σαν Σήμερα (χ.χ) *Η Μάχη του Μάτζικερτ* [ηλεκτρονικό ιστορικό αρχείο]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://www.sansimera.gr/articles/972>

Στούκας, Μ. (2017). *Η μάχη του Μαντζικέρτ: Η αρχή του τέλους για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία*. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/o1ckzz>

Περιγραφή:

(1^ο διδακτικό δίωρο κοινό)

2^ο διδακτικό δίωρο (face to face)

- ✓ Υιοθέτηση του βασικού ερευνητικού ερωτήματος μετά από συζήτηση-διαπραγμάτευση.
- ✓ Ένταξη επιπρόσθετου υλικού το οποίο μαζί με το αρχικό, διερευνήθηκε, αναγνώστηκε, παρακολούθηθηκε (video), συζητήθηκε κριτικά, συγκρίθηκε και συγκεντρώθηκε από την ομάδα. Κάποιοι μαθητές ενσωμάτωσαν ρόλο διδακτικό.
- ✓ Δόθηκε μία δεύτερη πιθανή προσέγγιση και μία δεύτερη μορφή του παραδοτέου η οποία είναι ανοιχτή στη βάση της μελέτης και διερεύνησης των πηγών και αιτιολογήθηκε κριτικά η απόφασή της να δοθεί με τη μορφή αξόνων σύγκρισης οι

διαφορές και η συγκριτική αποτίμηση ανάμεσα στη μάχη του Μαντζικέρτ και του Μαραθώνα.

- ✓ Καθορισμός αξόνων σύγκρισης βάσει α. της στρατηγικής που ακολούθησαν οι αντίστοιχοι στρατηγοί, β. ποιοι ήταν οι πρωταγωνιστές της μάχης, γ. η ενότητα (συνοχή του στρατού) και τέλος, δ. τα αποτελέσματα που καταγράφηκαν.
- ✓ **Εξ αποστάσεως:** Λήξη δεύτερου δώρου και συνέχιση της όποιας συζήτησης και συγκριτικής αποτίμησης μέσα από την κλειστή ομάδα στο facebook από το σπίτι. Έναρξη συγγραφής της εργασίας μέσα από το συνεργατικό έγγραφο (google doc), ενσωματωμένης πάνω στο πρότυπο και έναρξη ιδεών για το power point.

3^ο διδακτικό δώρο (face to face):

- ✓ Κριτική διαπραγμάτευση, ανατροφοδότηση από εκπαιδευτικό, πιθανή απόκλιση-σύγκλιση, αιτιολόγηση-απόδειξη, ανατροφοδότηση-συζήτηση με τις άλλες ομάδες.
- ✓ Σύγκριση-συσχέτιση ή και απόκλιση (αιτιολογημένη) αποτελεσμάτων με τις άλλες ομάδες.
- ✓ Ολοκλήρωσης σύνθεσης παραδοτέας εργασίας, έλεγχος μορφής, έκφρασης, βιβλιογραφίας στη βάση του προτύπου που είχε δοθεί.
- ✓ Ολοκλήρωση κατασκευής της παρουσίασης (powerpoint) της ομάδας και έναρξη δημιουργίας της συνολικής παρουσίασης της δημιουργικής εργασίας.
- ✓ **Εξ αποστάσεως:** Τελικός έλεγχος της γραπτής εργασίας (google doc), συζήτηση πιθανών αλλαγών και πραγματοποίηση μέσα από την κλειστή ομάδα και το συνεργατικό έγγραφο. Συζήτηση, τροποποιήσεις και ολοκλήρωση της συνολικής παρουσίασης των εργασιών όλων των ομάδων.

4^ο διδακτικό δώρο (face to face):

- ✓ Παρουσίαση της δημιουργικής εργασίας. Κάθε ομάδα παρουσιάζει το δικό της παραδοτέο, το οποίο έχει ενταχθεί σε ένα συνολικό αρχείο παρουσίασης (power point).

Αποτελέσματα της δραστηριότητας (παραδοτέα ομάδων): Λόγω μεγάλης έκτασης της εργασίας θα παρατεθούν επιλεκτικά, η περίληψη, η μεθοδολογία και παρουσίαση των συγκριτικών αξόνων στη βάση των οποίων έγινε η σύγκριση των δύο μαχών και μέρος του

συμπεράσματος. Η πρωτότυπη εργασία της ομάδας πληροί το δοθέν πρότυπο δημιουργικής εργασίας (έχει διατηρηθεί ο τρόπος παρουσίασης της ομάδας, απλά έχει αλλάξει η γραμματοσειρά στα πλαίσια του προτύπου της ανοιχτής εκπαιδευτικής πρακτικής, δεν παρατίθεται το power point της ομάδας αλλά το συνολικό στο τέλος).

Περίληψη

Η ομάδα μας στη δημιουργική εργασία στο μάθημα της Ιστορίας ασχολήθηκε με τη συγκριτική αποτίμηση των μαχών του Μαντζικέρτ-Μαραθώνα. Βασικός στόχος ήταν να ερευνηθεί σε βάθος πως μια σημαντική ήττα του Βυζαντινού κράτους οδήγησε σταδιακά στην εξασθένησή του, καθώς και της μόνιμης πια εγκατάστασης των Οθωμανών στη Μικρά Ασία. Επιπρόσθετος στόχος ήταν μέσα από τη συγκριτική αποτίμησή της με τη μάχη του Μαραθώνα να αναδειχθεί το πόσο σημαντική είναι η ενότητα και η συνοχή ενός λαού για τη μελλοντική συνέχειά του. Οι βασικοί πυλώνες που απασχόλησαν την ερευνητική προσέγγιση της ομάδας ήταν η σύγκριση των μαχών βάσει α. της στρατηγικής που ακολούθησαν οι αντίστοιχοι στρατηγοί, β. ποιοι ήταν οι πρωταγωνιστές της μάχης, γ. η ενότητα (συνοχή του στρατού) και τέλος, δ. τα αποτελέσματα που καταγράφηκαν. Τα αποτελέσματα της βιβλιογραφικής ανασκόπησης επιβεβαίωσαν την υπόθεση του ερευνητικού ερωτήματος.

Διατύπωση Ερευνητικού Ερωτήματος: Συγκριτική αποτίμηση της μάχης του Μάτζικερτ (1071 μ.Χ.) με τη μάχη του Μαραθώνα (490 π.Χ.). Ένα μάθημα «ιστορίας» για τους νεότερους.

Μεθοδολογία: Για να προσεγγίσουμε το ερευνητικό μας ερώτημα ακολουθήσαμε τη μέθοδο της βιβλιογραφικής ανασκόπησης και διερεύνησης των πηγών. Συγκριτική παράθεση και διαπραγμάτευση των στοιχείων που απαντούν στο ερευνητικό ερώτημα.

ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΜΑΧΩΝ ΩΣ ΠΡΟΣ:

1. Τη στρατηγική
2. Το ποιοι πολέμησαν (πρωταγωνιστές της μάχης)
3. Την ενότητα (συνοχή του στρατού)
4. Τα αποτελέσματα

Βυζαντινοί, Ρωμανός, Μάτζικερτ:

- ✓ Την ευθύνη για την ήττα φέρει η κρατούσα τάξη της βυζαντινής αυτοκρατορίας για λόγους καθαρά οικονομικούς, ως αντίδραση προς την προσπάθεια του Ρωμανού Δ' να

συγκεντρώσει φόρους που θα επέτρεπαν την αποκατάσταση της ισχύος των βυζαντινών στρατευμάτων.

- ✓ Η ετερογένεια του βυζαντινού στρατεύματος, καθώς βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό σε ξένους μισθοφόρους (Hillenbrand, 2001). Το στράτευμα του Ρωμανού αποτελούνταν από Νορμανδούς, Βούλγαρους, Πετσενέγκους, Φράγκους, Αλανούς, Γότθους, Σλάβους, Χαζάρους, Τουρκομάνους, Ούζους και Κουμάνους, καθώς και Ίβηρες από την Αρμενία. Ο θεματικός στρατός, ένας εμπειροπόλεμος και πιστός στην αυτοκρατορία στρατός, είχε παραμεληθεί δραματικά από τους προηγούμενους αυτοκράτορες, ώστε ο αυτοκράτορας Ρωμανός βρέθηκε στην ανάγκη να καταφύγει σε μισθοφόρους.
- ✓ Ο αυτοκράτορας δεν μπορούσε να εμπιστευθεί ανώτατους αξιωματούχους του στρατού και της πολιτικής σκηνής, καθώς πολλοί συνωμοτούσαν εναντίον του. Από τον στρατό του δεν μπορούσε να εμπιστευθεί τον διοικητή των Νορμανδών, τον στρατηγό Ρουσέλ ντε Μπαγιέλ, τον διοικητή των Φράγκων Μάγιστρο Ιωσήφ Ταρχανειώτη και τον Ανδρόνικο Δούκα, γιο του [Ιωάννης Δούκας (καίσαρ)] Ιωάννη Δούκα, πολιτικού του αντιπάλου. Στην πολιτική σκηνή εκτός από τον Ιωάννη Δούκα, είχε να αντιμετωπίσει τον συγκλητικό Νικηφόρο Παλαιολόγο και τον Μιχαήλ Ψελλό, που υποστήριζαν την οικογένεια των Δουκών στη διαδοχή του θρόνου. Υπήρχαν, εντούτοις, και τρία πρόσωπα, παλαιοί συμπολεμιστές του αυτοκράτορα, όταν ήταν στρατηγός, τα οποία μπορούσε να εμπιστευτεί. Ήταν ο Μάγιστρος Κατεπάνω Νικηφόρος Βασιλάκιος, ο στρατηγός Θεόδωρος Αλυάτης, που καταγόταν από την Καππαδοκία, και ο Δομέστικος των Σχολών της Δύσης Νικηφόρος Βρυέννιος.

Συγκεκριμένα ο αυτοκράτορας υπέπεσε σε σοβαρά λάθη όπως:

- ✓ Έθεσε τον γιο του πολιτικού του αντιπάλου αρχηγό της οπισθοφυλακής, δεν υπολόγισε το δίκτυο πληροφοριοδοτών του ΑλπΑρσλάν και δεν φρόντισε να έχει καλή εικόνα των κινήσεων του αντιπάλου του. Ο Ρωμανός δεν γνώριζε ότι ο σουλτάνος ήταν όχι πάνω από 200 χλμ. μακριά από τη Θεοδοσιούπολη, καθώς είχε ενημερωθεί για τις κινήσεις του αυτοκράτορα. Ο ΆλπΑρσλάν είχε λύσει την πολιορκία του Χαλεπίου και στον δρόμο συγκέντρωσε ακόμα πιο πολλούς μαχητές για να αντιμετωπίσει τους Βυζαντινούς, ανεβάζοντας τη δύναμη του στρατού του στις 30.000 άνδρες (Haldon, 2001: 118).
- ✓ Ένα άλλο μεγάλο λάθος του Ρωμανού ήταν ότι, ενώ εισέβαλε σε χώρα που γνώριζε λιγότερο καλά από τους αντιπάλους του, διαίρεσε τις δυνάμεις του χωρίζοντάς τις σε δυο τμήματα. Το ένα τμήμα, 20.000 άνδρες με επικεφαλής τον Ιωσήφ Ταρχανειώτη, συμπεριλαμβανομένων και των κατάφρακτων ιπποτών του Ρουσέλ ντε Μπαγιέλ, το έστειλε στα νότια του Μαντζικέρτ για να καταλάβει την πόλη Χλιάτ, σε απόσταση 50

χιλιόμετρων. Σύμφωνα με τον αυτόπτη μάρτυρα Μιχαήλ Ατταλειάτη, οι μονάδες αυτές ήταν οι καλύτερες του στρατού του και αριθμητικά περισσότερες από τις δικές του. Με αυτόν τον τρόπο θέλησε να προφυλάξει το δεξιό πλευρό του δεύτερου τμήματος του στρατού, που διοικούσε ο ίδιος. Με αυτό κατέλαβε το φρούριο του Μαντζικέρτ, μια μέρα πριν από τη μάχη, ενώ ανέμενε νέα από το τμήμα του Ταρχανειώτη. Όμως, εντελώς ανεξήγητα, ο Ταρχανειώτης ποτέ δεν κατευθύνθηκε στο Χλιάτ, αλλά παρεξέκλινε προς τη Μελιτηνή στα νοτιοδυτικά, 150 χιλιόμετρα μακριά από το πεδίο της μάχης, χωρίς καν να ειδοποιήσει τον Ρωμανό. Ο λόγος της κίνησής του αυτής εκτιμάται ότι είναι είτε η προδοσία είτε επειδή ισχυρή σελτζουκική δύναμη του έκοψε τον δρόμο και δεν θέλησε να δώσει μάχη εναντίον της. Σήμερα, η δεύτερη εκδοχή φαίνεται να κερδίζει έδαφος (Haldon, 2000; Markham, 2005; Treadgold, 1997).

Αθηναίοι, Μιλτιάδης, Μαραθώνας

- ✓ Οι Πέρσες, αφού πέρασαν την Αττική, στρατοπέδευαν στον Μαραθώνα (40 χιλιόμετρα από την Αθήνα) μετά από συμβουλή του Ιππία (Ηρόδοτος, Ερατώ: 102). Αρχηγός της αθηναϊκής δύναμης ήταν ο Μιλτιάδης, ο οποίος ήξερε καλά τις περσικές τακτικές, γι' αυτό και οι Αθηναίοι αποφάσισαν να κλείσουν τις δύο εξόδους των στενών του Μαραθώνα (Κορνήλιος Νέπως, χ.χ) Ταυτόχρονα, ο Φειδιππίδης, κήρυκας και δρομέας από την Αθήνα, στάλθηκε στη Σπάρτη για να ζητήσει βοήθεια (Ηρόδοτος, Ερατώ: 105) αλλά οι Σπαρτιάτες, επικαλούμενοι θρησκευτικούς λόγους, απάντησαν ότι θα στείλουν στρατό μετά την πανσέληνο. Μόνο χίλιοι οπλίτες από τις Πλαταιές έφθασαν στον Μαραθώνα για να βοηθήσουν τους Αθηναίους (Ηρόδοτος, Ερατώ: 108).
- ✓ Αριθμητική υπεροχή των Περσών ήταν δύο προς ένα. Οι Αθηναίοι αποφάσισαν να κλείσουν τις δύο εξόδους των στενών, όπου μπορούσαν να περιμένουν τους Σπαρτιάτες - αυτό θα δυσκόλευε τους Πέρσες να επιτεθούν στην Αθήνα (Lazenby, 1993:59-62).
- ✓ Για πέντε ημέρες, οι δύο στρατοί δεν αποφάσιζαν να επιτεθούν ο ένας στον άλλο. Τα πλευρά των Αθηναίων, όπως δηλώνει ο Κορνήλιος Νέπως, ήταν καλά προστατευμένα από τους ψηλούς λόφους (Μιλτιάδης, 5). Κατά τον Τομ Χόλλαντ, αυτό εξυπηρετούσε τη στρατηγική των Αθηναίων, οι οποίοι περίμεναν την άφιξη των Σπαρτιατών (2006: 191-195). Οι Αθηναίοι είχαν στη διοίκηση τους δέκα στρατηγούς, έναν από κάθε φυλή (Ηρόδοτος, Ερατώ: 103) - πολέμαρχος ήταν ο Καλλίμαχος ο Αφιδναίος. Ο Ηρόδοτος γράφει ότι κάθε ημέρα διοικούσε ένας στρατηγός - γι' αυτό, ο Μιλτιάδης αποφάσισε να επιτεθεί την ημέρα, κατά την οποία διοικητής του στρατού θα ήταν ο ίδιος (Ηρόδοτος, Ερατώ:110). Κατά τους σύγχρονους ιστορικούς, οι Αθηναίοι θα διακινδύνευαν πολλά αν επιτίθεντο πριν την άφιξη των Σπαρτιατών (Lazenby, 1993: 57-62).

- ✓ Ούτε οι Πέρσες ούτε οι Έλληνες ήθελαν να διακινδυνεύσουν μάχη (Holland, 2006:191–195; Lazenby, 1993:59–62). Παρ' ολ' αυτά, παραμένει άγνωστη η αιτία που οδήγησε τους Αθηναίους να επιτεθούν (Lazenby, 1993:59–62). Σύμφωνα με μια εκδοχή, οι Αθηναίοι είχαν μάθει από τους Ίωνες ότι οι Πέρσες απομάκρυναν το ιππικό τους.
- ✓ Οι Πέρσες είχαν κυρίως ελαφρύ πεζικό, το οποίο δεν μπορούσε να αντεπεξέλθει σε μετωπική επίθεση (όπως αποδείχθηκε στις Θερμοπύλες (480 π.Χ.) και στις Πλαταιές (479 π.Χ.) (Lazenby, 1993:256) - γι' αυτό οι Πέρσες ήταν διστακτικοί και απρόθυμοι να επιτεθούν (Holland, 2006: 191–195). Η στατική αμυντική θέση, κατά τον Λάζενμπι, είχε λίγη λογική για τους Έλληνες (Lazenby, 1993: 67), καθώς οι οπλίτες ήταν περισσότερο δυνατοί σε μάχη σώμα με σώμα (Lazenby, 1993: 256). Αν η απουσία του περσικού ιππικού οδήγησε σε αθηναϊκή επίθεση, σημαίνει ότι ένα μειονέκτημα για τους Αθηναίους (η πλαγιοκόπηση από το περσικό ιππικό) μετατρέπονταν σε κύριο πλεονέκτημα (Holland, 2006: 191–195) - αλλά είναι πιθανό ότι οι Πέρσες επιτέθηκαν, γι' αυτό και οι Αθηναίοι αντέδρασαν (Lazenby, 1993: 59–62).
- ✓ Κατά μια άλλη εκδοχή, ίσως οι Πέρσες επιτέθηκαν επειδή έμαθαν (ή υποψιάστηκαν) για πιθανές ενισχύσεις από τη Σπάρτη - είτε κατάλαβαν ότι δεν μπορούσαν να μείνουν για πολύ ακόμη στον Μαραθώνα.
- ✓ Η μάχη του Μαραθώνα αποδείχθηκε πολύ σημαντική για τους Έλληνες. Η μάχη ήταν καθοριστική στιγμή στην ιστορία της αθηναϊκής δημοκρατίας, καθώς έδειξε τι μπορούσαν να πετύχουν με ενότητα και αυτοπεποίθηση (Holland, 2006) - κατά τους σύγχρονους ιστορικούς, «η νίκη των Αθηναίων στον Μαραθώνα έδωσε στους Έλληνες την ευκαιρία να επιζήσουν για τρεις αιώνες, όποτε και ανάπτυξαν αξιόλογο πολιτισμό, στη βάση του οποίου υπάρχει ο δυτικός πολιτισμός» (Fuller, 1987; Holland, 2006). Ο Τζων Στιούαρτ Μιλ έχει δηλώσει ότι «η μάχη του Μαραθώνα, ως γεγονός στη βρετανική ιστορία, είναι πιο σημαντική από τη μάχη του Χάστινγκς» (Powell, Blakeley, Powell, 2001) και ο Edward Shepherd Creasy συμπεριλαμβάνει τη μάχη του Μαραθώνα στο έργο *The Fifteen Decisive Battles of the World: from Marathon to Waterloo* (Οι Δεκαπέντε πιο Αποφασιστικές Μάχες του Κόσμου: από τον Μαραθώνα στο Βατερλώ) (Creasy, 1851).

Συμπέρασμα: Ο Henry Ford είχε πει πως «εάν όλοι κινούνται προς τα μπρος συγχρονισμένα, τότε η επιτυχία έρχεται από μόνη της» και παράλληλα ο Andrew Carnegie είπε ότι «η ομαδική εργασία είναι η ικανότητα να δουλέψουμε μαζί προς ένα κοινό όραμα [...] Είναι το καύσιμο που επιτρέπει σε κοινούς ανθρώπους να συμμετάσχουν σε σπουδαία αποτελέσματα».

Λαμβάνοντας υπόψη μας λοιπόν τις δύο αυτές ρήσεις, τα συμπεράσματα που βγάλαμε μέσω της σύγκρισης των μαχών του Μαντζικέρτ-Μαραθώνα, αλλά και την ανατροφοδότηση που είχαμε από τις υπόλοιπες ομάδες, καταλήξαμε στο συμπέρασμα πως εάν ένας λαός δεν είναι

ενωμένοι ώστε να αντιμετωπίσει τους εχθρούς, τότε είναι πολύ δύσκολο να οδηγηθεί στη νίκη. Άλλωστε το «Διαίρει και βασίλευε» όπως μας έχει δείξει η ιστορία είναι γνωστή τακτική των αντιπάλων ώστε να νικήσουν με περισσότερη ευκολία.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 2: [Στρατηγικοί Χαρακτες]

Διάρκεια: 8 διδακτικές ώρες (2 πρώτες κοινές σε όλες τις ομάδες) σε συνδυασμό με τον εξ αποστάσεως χρόνο που μεσολάβησε ανάμεσα σε αυτές τις οκτώ διδακτικές ώρες.

Είδος δραστηριότητας: συζήτηση, διερεύνηση σε πηγές (ηλεκτρονικές-έντυπες) κριτική ανάγνωση, κριτική παρατήρηση, κριτική διαπραγματεύση, συγκριτική αποτίμηση υπαρχόντων αναλογικών χαρτών, ανατροφοδότηση από εκπαιδευτικό, πιθανή απόκλιση-σύγκλιση, αιτιολόγηση-επιλογή, ανατροφοδότηση-συζήτηση με τις άλλες ομάδες, χαρτογράφηση, παρουσίαση έργου ομάδας.

Οργάνωση τάξης: διάλεξη εκπαιδευτικού-παρουσίαση, συζήτηση σε ομάδες, υποστήριξη και ανατροφοδότηση ατομική ή ομαδική σε ρύθμιση τάξης (face to face) ή εξ αποστάσεως (on line synchronous ή asynchronous), εργασία σε ομάδες σε ρύθμιση τάξης (face to face) και εξ αποστάσεως σύγχρονα ή ασύγχρονα (on line synchronous ή asynchronous), παρουσίαση έργου κατά ομάδες.

Ρόλος του διδάσκοντα: διδακτικός, ενθαρρυντικός, υποστηρικτικός, συμβουλευτικός, διευκολυντικός, συντονιστικός, ηγετικός, διαμεσολαβητικός.

Σύνδεση με τον διδακτικό στόχο: η συγκεκριμένη δραστηριότητα καλύπτει τους γνωστικούς στόχους (α, β, γ, δ), όλους τους στόχους που είναι σχετικοί με δεξιότητες που αφορούν στο γνωστικό αντικείμενο, τους τεχνολογικούς στόχους (α, β, γ, δ), και όλους τους στόχους που είναι σχετικοί με τις κοινωνικές δεξιότητες με την εξαίρεση του ζωγραφικού έργου (β).

Ψηφιακό εκπαιδευτικό περιεχόμενο (παρατίθενται στη συνέχεια μόνο οι ψηφιακές πηγές, οι έντυπες θα παρατεθούν συνολικά στο τέλος):

Βασιλόπουλος, Χ., [παρουσιαστής], MTX Lab [σκηνοθεσία]. (2015, Αύγουστος 8). *Μάχη του Μάτζικερτ. Μηχανή του Χρόνου* [απόσπασμα εκπομπής]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/oGf81C>

Βασιλακίδου, Ε. (2009). *Η βασιλεία του Ρωμανού Διογένη (1068-1071)*. [μεταπτυχιακή διατριβή στο ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από:

<http://ikee.lib.auth.gr/record/110954/files/gri-2009-2281.pdf> και απόσπασμα αυτής από: http://lyk-n-moudan.chal.sch.gr/Downloads/Yliko/MAZIKERT_1071.doc

Βικιπαίδεια (χ.χ) *Μάχη του Μαντζικέρτ* [ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/fmoe8j>

Βικιπαίδεια (χ.χ) *Μάχη του Μαραθώνα* [ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/z62r8q>

Creasy, E., S. (1851). Battle of Marathon. In: *Chapt. I of Fifteen Decisive Battles of the World from Marathon to Waterloo*. Retrieved on March 4, 2018 from: <http://www.standin.se/fifteen1a.htm>

Καρακατσάνης, Χ. (2016). *Η μάχη του Μαντζικέρτ: Η αρχή του τέλους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/Cys7ft>

Μάχη του Μαραθώνα [εικόνες-χάρτες]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/ZarwsP>

Μάχη του Μαντζικέρτ [εικόνες]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/1fC5Li>

Μάχη του Μαντζικέρτ [ιστορικοί χάρτες]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/xzUvi4>

Μάχη Μαντζικέρτ (2015, Ιανουάριος 18). *Η μάχη του Μάτζικερτ 1071 (μέρος Β΄)* [ηλεκτρονικό άρθρο]. Ανακτήθηκε στις 20/3/2018 από: http://greekworldhistory.blogspot.gr/2015/01/1071_18.html

National Geographic Map Maker (n.d). [Software] <http://mapmaker.nationalgeographic.org/>

Προς την παρακμή (1071-1081). Στο: *Σταυροφορίες και Βυζάντιο. Βυζαντινή Αυτοκρατορία - Γενική εικόνα*. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <http://www.agiasofia.com/greek/stavrof1.html>

Σαν Σήμερα (χ.χ) *Η Μάχη του Μάτζικερτ* [ηλεκτρονικό ιστορικό αρχείο]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://www.sansimera.gr/articles/972>

Στούκας, Μ. (2017). *Η μάχη του Μαντζικέρτ: Η αρχή του τέλους για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία*. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/o1ckzz>

Περιγραφή:

(1^ο διδακτικό δίωρο κοινό σε όλες τις ομάδες)

2^ο διδακτικό δίωρο (face to face):

- ✓ Υιοθέτηση του βασικού ερευνητικού ερωτήματος μετά από συζήτηση-διαπραγμάτευση.
- ✓ Εξοικείωση και κατανόηση του τρόπου που λειτουργεί το λογισμικό διαδραστικών χαρτών MapMaker Interactive της National Geographic.
- ✓ Κριτική μελέτη των πηγών που δόθηκαν, των εικόνων (χαρτών) και των ιστορικών χαρτών, ένταξη επιπρόσθετου υλικού το οποίο μαζί με το αρχικό, διερευνήθηκε, αναγνώστηκε, παρακολουθήθηκε (video), συζητήθηκε κριτικά, συγκρίθηκε και συγκεντρώθηκε από την ομάδα. Κάποιοι μαθητές ενσωμάτωσαν ρόλο διδακτικό.
- ✓ Διασύνδεση πληροφοριών με αυτές του προηγούμενου δίωρου και παράλληλα διατήρηση από την ομάδα πλήρες ημερολόγιο για τη συγγραφή της μεθοδολογίας.
- ✓ Κριτική αναζήτηση από το διαδίκτυο και από τα σχολικά βιβλία χαρτών των μαχών ώστε να παράσχουν κατανόηση, αλλά και πιθανή έμπνευση για τη μορφή των συγκεκριμένων χαρτών.
- ✓ Εκτύπωση και μελέτη των χαρτών.
- ✓ Ανατροφοδότηση από εκπαιδευτικό και από συμμαθητές για τη στρατηγική που ακολούθησαν οι δύο στρατηγοί (Ρωμανός-Μιλτιάδης) στο Μαντζικέρτ και στον Μαραθώνα.
- ✓ Παράλληλη και συγκριτική ενσωμάτωση των πληροφοριών των μαχών στηριζόμενοι αφενός στην ανατροφοδότηση, αφετέρου στις πηγές και τους χάρτες που είχαν μελετηθεί.
- ✓ **Εξ αποστάσεως:** Λήξη δεύτερου δίωρου και συνέχιση της όποιας συζήτησης, συγκριτικής αποτίμησης και χαρτογράφησης μέσα από την κλειστή ομάδα στο facebook από το σπίτι. Έναρξη συγγραφής της εργασίας μέσα από το συνεργατικό έγγραφο (google doc), ενσωματωμένης πάνω στο πρότυπο.

3^ο διδακτικό δίωρο (face to face):

- ✓ Κριτική μελέτη και διαπραγμάτευση των πρώτων διαδραστικών χαρτών-ψηφιακών δομημάτων, ανατροφοδότηση από εκπαιδευτικό, πιθανή απόκλιση-σύγκλιση, αιτιολόγηση επιλογής και πιθανή διόρθωση.
- ✓ Σύγκριση-συσχέτιση ή και απόκλιση (αιτιολογημένη) αποτελεσμάτων με τις άλλες ομάδες.
- ✓ Ολοκλήρωσης σύνθεσης παραδοτέας εργασίας, έλεγχος μορφής, έκφρασης, βιβλιογραφίας στη βάση του προτύπου που είχε δοθεί.
- ✓ Ολοκλήρωση χαρτογράφησης και συγκριτικής αποτίμησης των μαχών της ομάδας και έναρξη δημιουργίας της συνολικής παρουσίασης της δημιουργικής εργασίας.
- ✓ **Εξ αποστάσεως:** Τελικός έλεγχος των διαδραστικών χαρτών και πιθανές διορθώσεις καθώς δίνεται η δυνατότητα της εξ αποστάσεως διόρθωσης μέσα από τον κοινό σύνδεσμο που μπορούν να διαμοιραστούν οι μαθητές. Τελικός έλεγχος της γραπτής εργασίας (google doc), συζήτηση πιθανών αλλαγών και πραγματοποίησή τους μέσα από την κλειστή ομάδα και το συνεργατικό έγγραφο. Συζήτηση, τροποποιήσεις και ολοκλήρωση της συνολικής παρουσίασης των εργασιών όλων των ομάδων.

4^ο διδακτικό δίωρο (face to face): Παρουσίαση της δημιουργικής εργασίας. Κάθε ομάδα παρουσιάζει το δικό της παραδοτέο, το οποίο έχει ενταχθεί σε ένα συνολικό αρχείο παρουσίασης (power point).

Αποτελέσματα της δραστηριότητας (παραδοτέα ομάδων): Λόγω μεγάλης έκτασης της εργασίας θα παρατεθούν επιλεκτικά, η περίληψη, το ερευνητικό ερώτημα και η παρουσίαση των διαδραστικών χαρτών (η μεθοδολογία παρατίθεται με μεγάλη λεπτομέρεια στην περιγραφή των διδακτικών ωρών, καθώς και το συμπέρασμα δεν διαφοροποιείται με αυτό των στρατηγικών αποτιμητών και για αυτόν τον λόγο δεν επαναλαμβάνεται). Οι διαδραστικοί χάρτες λειτουργούν και οι ίδιοι ως υπερσύνδεσμοι, αλλά και παρατίθενται και οι ηλεκτρονικές διευθύνσεις τους. Η πρωτότυπη εργασία της ομάδας πληροί το δοθέν πρότυπο δημιουργικής εργασίας (έχει διατηρηθεί ο τρόπος παρουσίασης της ομάδας, απλά έχει αλλάξει η γραμματοσειρά στα πλαίσια του προτύπου της ανοιχτής εκπαιδευτικής πρακτικής).

Περίληψη

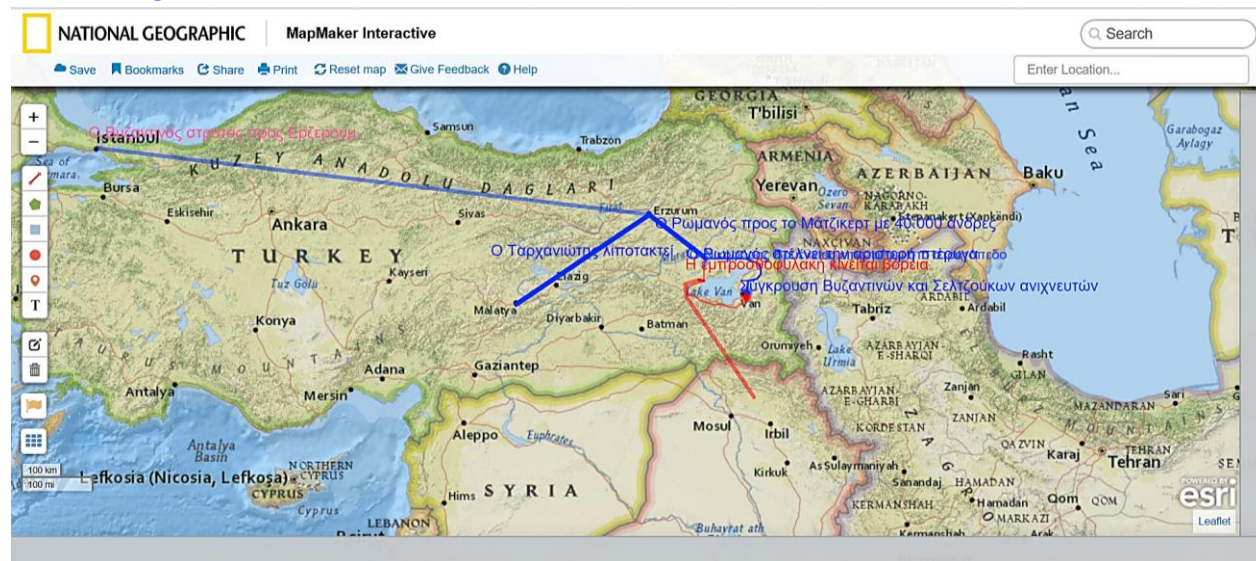
Η παρούσα εργασία είχε ως στόχο να αναδείξει τη συγκριτική αποτίμηση της μάχης του Μάτζικερτ με τη μάχη του Μαραθώνα. Μέσα από τη χαρτογράφηση των αντίστοιχων μαχών και τη στρατηγική που ακολουθήθηκε, αναδείχθηκαν και οπτικά από τη μια πλευρά οι αρνητικές συνέπειες της ήττας στο Μάτζικερτ που οφείλονταν σε λανθασμένη στρατηγική και έλλειψη συνοχής στον βυζαντινό στρατό που οδήγησε τη Βυζαντινή αυτοκρατορία στη σταδιακή αποδυνάμωσή της. Από την άλλη πλευρά καταδείχθηκε ότι η οργανωμένη και συλλογική προσπάθεια των Ελλήνων στη μάχη του Μαραθώνα είχε ολοκληρωτική θετική αποτίμηση υπέρ των Ελλήνων. Ο συγκροτημένος στρατός των Ελλήνων στη μάχη του Μαραθώνα σε αντίθεση με τον σχεδόν αποδιοργανωμένο, εκείνη την περίοδο, στρατό των Βυζαντινών απέδωσε θετικά.

Διατύπωση Ερευνητικού Ερωτήματος:

Συγκριτική αποτίμηση της μάχης του Μάτζικερτ (1071 μ.Χ.) με τη μάχη του Μαραθώνα (490 π.Χ.). Ένα μάθημα «ιστορίας» για τους νεότερους. Πως συνομιλεί η χαρτογράφηση των διαδραστικών χαρτών με την ιστορική αποτύπωση της αλήθειας.

Παραδοτέα χαρτών (ο κάθε χάρτης για να διαβαστεί χρειάζεται να ανοιχτεί και να μεγεθυνθεί)

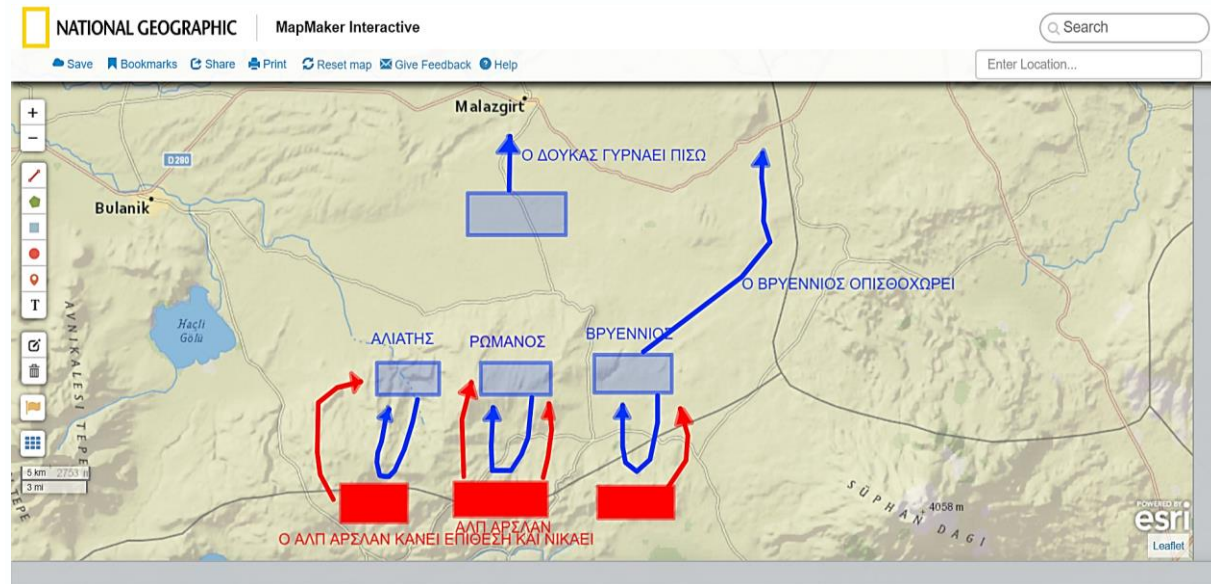
1. <https://mapmaker.nationalgeographic.org/djFLSYZoztSuomeOra8nof/?edit=9HsKINfAg7kBjVmoXg4s1>

Εικόνα 1. Μάχη Μαντζικέρτ (1 από 2)

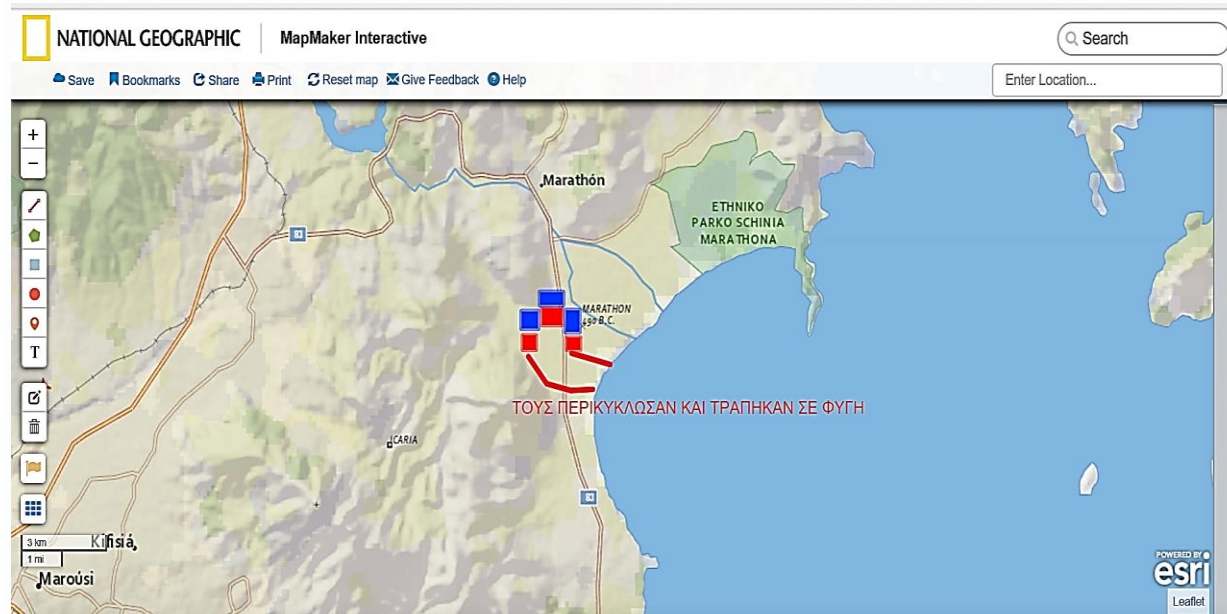

2. <https://mapmaker.nationalgeographic.org/haeHw2fPMoJHXDEqecuRdA//?edit=cDse1wa6SjUjH7xJWqMS2a>

Εικόνα 4. Μάχη Μαντζικέρτ-στρατηγική μάχης (2 από 2)

3. <http://mapmaker.nationalgeographic.org/dht12yRl3oZbt82zrzVmie/?edit=hNCGmRxnzJWjQXZUsMm6wU>

Εικόνα 5. Μάχη Μαραθώνα-στρατηγική μάχης

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 3: [Οι Ζωγράφοι]

Διάρκεια: 8 διδακτικές ώρες (2 πρώτες κοινές σε όλες τις ομάδες) σε συνδυασμό με τον εξ αποστάσεως χρόνο που μεσολάβησε ανάμεσα σε αυτές τις οκτώ διδακτικές ώρες.

Είδος δραστηριότητας: συζήτηση, διερεύνηση σε πηγές (ηλεκτρονικές-έντυπες) κριτική ανάγνωση, κριτική παρατήρηση, κριτική διαπραγμάτευση, συγκριτική αποτίμηση υπαρχόντων ζωγραφικών έργων, ανατροφοδότηση από εκπαιδευτικό, πιθανή απόκλιση-σύγκλιση, αιτιολόγηση-επιλογή ζωγραφικών πινάκων, ανατροφοδότηση-συζήτηση με τις άλλες ομάδες, αναπαραγωγή ζωγραφικών έργων, παρουσίαση έργου ομάδας.

Οργάνωση τάξης: διάλεξη εκπαιδευτικού-παρουσίαση, συζήτηση σε ομάδες, υποστήριξη και ανατροφοδότηση ατομική ή ομαδική σε ρύθμιση τάξης (face to face) ή εξ αποστάσεως σύγχρονα ή ασύγχρονα (on line synchronous ή asynchronous), εργασία σε ομάδες σε ρύθμιση τάξης (face to face) και εξ αποστάσεως σύγχρονα ή ασύγχρονα (on line synchronous ή asynchronous), παρουσίαση έργου κατά ομάδες.

Ρόλος του διδάσκοντα: διδακτικός, ενθαρρυντικός, υποστηρικτικός, συμβουλευτικός, διευκολυντικός, συντονιστικός, ηγετικός, διαμεσολαβητικός.

Σύνδεση με τον διδακτικό στόχο: η συγκεκριμένη δραστηριότητα καλύπτει τους γνωστικούς στόχους (α, β, γ, δ, ε), όλους τους στόχους που είναι σχετικοί με δεξιότητες που αφορούν στο γνωστικό αντικείμενο, τους τεχνολογικούς στόχους (α, β, δ), και όλους τους στόχους που είναι σχετικοί με τις κοινωνικές δεξιότητες με την εξαίρεση του διαδραστικού χάρτη (β).

Ψηφιακό εκπαιδευτικό περιεχόμενο (παρατίθενται στη συνέχεια μόνο οι ψηφιακές πηγές, οι έντυπες θα παρατεθούν συνολικά στο τέλος):

Βασιλόπουλος, Χ., [παρουσιαστής], MTX Lab [σκηνοθεσία]. (2015, Αύγουστος 8). *Μάχη του Μάτζικερτ. Μηχανή του Χρόνου* [απόσπασμα εκπομπής]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/oGf81C>

Βασιλακίδου, Ε. (2009). *Η βασιλεία του Ρωμανού Διογένη (1068-1071)*. [μεταπτυχιακή διατριβή στο ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <http://ikee.lib.auth.gr/record/110954/files/gri-2009-2281.pdf> και απόσπασμα αυτής από: http://lyk-n-moudan.chal.sch.gr/Downloads/Yliko/MAZIKERT_1071.doc

Βικιπαίδεια (χ.χ) Μάχη του Μαντζικέρτ [ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/fmoe8j>

Βικιπαίδεια (χ.χ) Μάχη του Μαραθώνα [ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/z62r8q>

Creasy, E., S. (1851). Battle of Marathon. In: *Chapt. I of Fifteen Decisive Battles of the World from Marathon to Waterloo*. Retrieved on March 4, 2018 from: <http://www.standin.se/fifteen1a.htm>

Καρακατσάνης, Χ. (2016). Η μάχη του Μαντζικέρτ: Η αρχή του τέλους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/Cys7ft>

Krita (n. d). A professional FREE and open source painting program. Retrieved on February 18, 2018 from: <https://krita.org/en/>

Μάχη του Μαντζικέρτ [εικόνες]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/1fC5Li>

Μάχη του Μαντζικέρτ [ζωγραφικά έργα]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/XpuDj3>

Μάχη του Μαραθώνα [εικόνες]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/x5rzDL>

Μάχη του Μαραθώνα [ζωγραφικοί πίνακες]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/g6poj4>

Μάχη Μάτζικερτ (2015, Ιανουάριος 18). Η μάχη του Μάτζικερτ 1071 (μέρος Β΄) [ηλεκτρονικό άρθρο]. Ανακτήθηκε στις 20/3/2018 από: http://greekworldhistory.blogspot.gr/2015/01/1071_18.html

Προς την παρακμή (1071-1081). Στο: Σταυροφορίες και Βυζάντιο. Βυζαντινή Αυτοκρατορία - Γενική εικόνα. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <http://www.agiasofia.com/greek/stavrof1.html>

Σαν Σήμερα (χ.χ) Η Μάχη του Μάτζικερτ [ηλεκτρονικό ιστορικό αρχείο]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://www.sansimera.gr/articles/972>

Στούκας, Μ. (2017). Η μάχη του Μαντζικέρτ: Η αρχή του τέλους για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/o1ckzz>

The battle of Manzikert (n.d). Retrieved from: <https://gr.pinterest.com/pin/750130881656442629/?lp=true>

Περιγραφή:

(1^ο διδακτικό δώρο κοινό σε όλες τις ομάδες)

2^ο διδακτικό δώρο (face to face)

- ✓ Υιοθέτηση του βασικού ερευνητικού ερωτήματος μετά από συζήτηση-διαπραγμάτευση.
- ✓ Κριτική μελέτη των πηγών που δόθηκαν, των εικόνων και των ζωγραφικών έργων, ένταξη επιπρόσθετου υλικού το οποίο μαζί με το αρχικό, διερευνήθηκε, αναγνώστηκε, παρακολουθήθηκε (video), παρατηρήθηκε και συζητήθηκε κριτικά, συγκρίθηκε και συγκεντρώθηκε από την ομάδα. Κάποιοι μαθητές ενσωμάτωσαν ρόλο διδακτικό.
- ✓ Διασύνδεση πληροφοριών με αυτές του προηγούμενου δώρου και παράλληλα διατήρηση από την ομάδα πλήρες ημερολόγιο για τη συγγραφή της μεθοδολογίας.
- ✓ Κριτική αναζήτηση από το διαδίκτυο και από τα σχολικά βιβλία εικόνων και ζωγραφικών έργων των μαχών. Αυτό που απασχόλησε ιδιαίτερα την ομάδα ήταν να αποφασιστεί πως θα παρουσιαζόταν οι μάχες, δεδομένου ότι αφού μελετήθηκαν οι πηγές υπήρχε η ισχυρή θέληση να αποδοθεί με τον πιστότερο δυνατό τρόπο από τη μία πλευρά η τραγική φιγούρα του αυτοκράτορα Ρωμανού που ήταν η κύρια αιτία μαζί με τα υπόλοιπα προβλήματα του Βυζαντίου της ταπεινωτικής αυτής ήττας. Και από την άλλη πλευρά πως η συλλογική προσπάθεια και η ενότητα οδήγησε στη θριαμβευτική νίκη των Ελλήνων. Μελετήθηκαν εικόνες και ζωγραφικά έργα από το διαδίκτυο και αποφασίστηκε η εστίαση στην προσωπική μάχη του αυτοκράτορα και το όλο έργο να περιστρέφεται γύρω από αυτόν. Από την άλλη πλευρά στο ζωγραφικό έργο της μάχης του Μαραθώνα αποφασίστηκε να δοθεί έμφαση στη συλλογικότητα και την ενότητα του στρατού που ήταν και η αιτία της νίκης. Αυτή η επιλογή θεωρείται και η προστιθέμενη αξία των παρόντων έργων.
- ✓ Εκτύπωση και μελέτη των έργων που αποφασίστηκε να ζωγραφιστούν.

- ✓ Ανατροφοδότηση από εκπαιδευτικό και από συμμαθητές για τη στρατηγική που ακολούθησαν οι δύο στρατηγοί (Ρωμανός-Μιλτιάδης) στο Μαντζικέρτ και στον Μαραθώνα γενικότερα.
- ✓ Διαμοίραση ζωγραφικών έργων με παράλληλη παρακολούθηση και ανατροφοδότηση ανάμεσα στην ομάδα. Το ζωγραφικό έργο της μάχης του Μαντζικέρτ που ήταν και μεγαλύτερο ως έκταση έργο (ως κύριο) ανατέθηκε σε τρία άτομα της ομάδας και το μικρότερο για τη μάχη του Μαραθώνα σε δύο μαθητές της ομάδας. Ταυτόχρονα υφίστατο παράλληλη και συγκριτική ενσωμάτωση των πληροφοριών των μαχών στηριζόμενοι αφενός στην ανατροφοδότηση, αφετέρου στις εικόνες και ζωγραφικά έργα που είχαν μελετηθεί και εκτυπωθεί. Και στις δύο υποομάδες, κάποιοι μαθητές ενσωμάτωσαν διδακτικό ρόλο, καθοδηγώντας τους συμμαθητές τους υποδεικνύοντας αφενός ηγετικό ρόλο, αφετέρου δεξιότητες αυτόνομης μάθησης.
- ✓ **Εξ αποστάσεως:** Λήξη δεύτερου δώρου και συνέχιση της όποιας συζήτησης, συγκριτικής αποτίμησης και εκπόνησης των ζωγραφικών έργων μέσα από την κλειστή ομάδα στο facebook από το σπίτι. Έναρξη συγγραφής της εργασίας μέσα από το συνεργατικό έγγραφο (google doc), ενσωματωμένης πάνω στο πρότυπο.

3^ο διδακτικό δώρο (face to face):

- ✓ Κριτική μελέτη και διαπραγμάτευση των πρώτων ζωγραφικών έργων, ανατροφοδότηση από εκπαιδευτικό, πιθανή απόκλιση-σύγκλιση, αιτιολόγηση επιλογής και πιθανή διόρθωση.
- ✓ Σύγκριση-συσχέτιση ή και απόκλιση (αιτιολογημένη) αποτελεσμάτων με τις άλλες ομάδες.
- ✓ Ολοκλήρωσης σύνθεσης παραδοτέας εργασίας, έλεγχος μορφής, έκφρασης, βιβλιογραφίας στη βάση του προτύπου που είχε δοθεί.
- ✓ Ολοκλήρωση των ζωγραφικών έργων της ομάδας και έναρξη δημιουργίας της συνολικής παρουσίασης της δημιουργικής εργασίας.
- ✓ **Εξ αποστάσεως:** Τελικός έλεγχος των ζωγραφικών έργων και πιθανές διορθώσεις. Συνεργασία με μαθήτρια (καλλιτεχνική φύση) του άλλου τμήματος και βελτίωση των έργων μέσω του ελεύθερου ψηφιακού, ανοιχτού κώδικα ζωγραφικού προγράμματος Krita ώστε να είναι καλύτερη η απόδοση του ζωγραφικού έργου σε ψηφιακή μορφή.

Τελικός έλεγχος της γραπτής εργασίας (google doc), συζήτηση πιθανών αλλαγών και πραγματοποίησή τους μέσα από την κλειστή ομάδα και το συνεργατικό έγγραφο. Συζήτηση, τροποποιήσεις και ολοκλήρωση της συνολικής παρουσίασης των εργασιών όλων των ομάδων.

4^ο διδακτικό δίωρο (face to face):

- ✓ Παρουσίαση της δημιουργικής εργασίας. Κάθε ομάδα παρουσιάζει το δικό της παραδοτέο, το οποίο έχει ενταχθεί σε ένα συνολικό αρχείο παρουσίασης (power point).

Αποτελέσματα της δραστηριότητας (παραδοτέα ομάδων): Λόγω μεγάλης έκτασης της εργασίας θα παρατεθούν επιλεκτικά, η περίληψη, το ερευνητικό ερώτημα και παρουσίαση των ζωγραφικών έργων (η μεθοδολογία παρατίθεται με μεγάλη λεπτομέρεια στην περιγραφή των διδακτικών ωρών, καθώς και το συμπέρασμα δεν διαφοροποιείται με αυτό των στρατηγικών αποτιμητών και για αυτόν τον λόγο δεν επαναλαμβάνεται). Η πρωτότυπη εργασία της ομάδας πληροί το δοθέν πρότυπο δημιουργικής εργασίας (έχει διατηρηθεί ο τρόπος παρουσίασης της ομάδας, απλά έχει αλλάξει η γραμματοσειρά στα πλαίσια του προτύπου της ανοιχτής εκπαιδευτικής πρακτικής).

Περίληψη

Ο στόχος της δημιουργικής συνεργατικής εργασίας μας στην Ιστορία σχετικά με τη μάχη του Μαντζικέρτ και τη μάχη του Μαραθώνα ήταν να ιδωθεί πως συνομιλεί ουσιαστικά η Ιστορία και οι πηγές που αφορούσαν αυτές τις μάχες με την απόδοσή τους σε εικόνα, σε ζωγραφικά έργα. Αρχικά, μελετήθηκαν όλες οι πηγές και το πληροφοριακό υλικό που αφορούσαν τις μάχες και αποσαφηνίστηκε ο ρόλος-κλειδί των δύο στρατηγών. Από τη μία πλευρά ο αυτοκράτορας Ρωμανός Δ΄ που ήταν ταυτόχρονα και η καταδίκη αυτής της μάχης, ενώ από την άλλη πλευρά ο Μιλτιάδης που κατόρθωσε να ενώσει τους Έλληνες απέναντι στους Πέρσες. Στη συνέχεια, καταδείχθηκε μέσα από τη μελέτη των πηγών τόσο οι πρωταγωνιστικοί τους ρόλοι, όσο και το ότι από τη μία ο Ρωμανός ήταν ο μεγάλος ηττημένος αυτής της μάχης. Επικυρώθηκε έτσι το αρχικό μας ερευνητικό ερώτημα αναφορικά με τη σημαντικότητα τόσο της ηγεσίας ενός στρατού όσο και της ενότητάς του προκειμένου να έχει μελλοντική συνέχεια. Το ίδιο επετεύχθη και για τον Μιλτιάδη. Η αναζήτηση όλη αυτή οδήγησε την ομάδα στην επικύρωση και του δικού της ερευνητικού ερωτήματος του πώς δηλαδή συνομιλεί η τέχνη με την ιστορική αποτύπωση της αλήθειας. Η ομάδα οδηγήθηκε στο να επιλέξει μέσα από το πλήθος των ζωγραφικών έργων να ζωγραφίσει αυτά ακριβώς έργα που θα αναδείκνυαν από τη μία πλευρά την τραγική προσωπικότητα και ταυτόχρονα αυτοκράτορα Ρωμανού Δ΄ την ώρα της μάχης να μάχεται

απεγνωσμένα, και από την άλλη την επιτυχία των ενωμένων Ελλήνων απέναντι στους Πέρσες.

Διατύπωση ερευνητικού ερωτήματος

Συγκριτική αποτίμηση της μάχης του Μάτζικερτ (1071 μ.Χ.) με τη μάχη του Μαραθώνα (490 π.Χ.). Ένα μάθημα «ιστορίας» για τους νεότερους. Πως συνομιλεί η τέχνη με την ιστορική αποτύπωση της αλήθειας.

Παραδοτέα ζωγραφικά έργα²

Εικόνα 6. Μάχη του Μαντζικέρτ³

² Η ταυτότητα των ζωγράφων των αυθεντικών έργων: είναι ο Angus McBride για τη μάχη του Μαντζικέρτ και ο Νίκος Πάνος (εικαστική ερμηνεία) για τη μάχη του Μαραθώνα.

³ Το πρωτότυπο έργο παρατίθεται στο παράρτημα, σελ. 41

Εικόνα 7. Μάχη του Μαραθώνα⁴

4. Στοιχεία τεκμηρίωσης και επέκτασης της ανοιχτής εκπαιδευτικής πρακτικής

4.1 Αποτελέσματα - Αντίκτυπος

Τα θετικά στοιχεία της ανοιχτής εκπαιδευτικής πρακτικής αποτελούν:

(1) Οι διαφορετικές διδακτικές στρατηγικές που ακολουθήθηκαν:

- α. Η ολόπλευρη διερεύνηση ενός συνοπτικά παρουσιασμένου με βάση τις οδηγίες για τη διδασκαλία της Ιστορίας της Β΄ Λυκείου (187999/Δ2- 2-11-2018) μέσα από τρία

⁴ Το πρωτότυπο έργο παρατίθεται στο παράρτημα, σελ. 42

- πεδία: αυτά της βιβλιογραφικής ανασκόπησης, της διαδραστικής χαρτογράφησης και της τέχνης.
- β. Το πρόσθετο στοιχείο της συγκριτικής αποτίμησης των μαχών που χρησιμοποιήθηκε.
  - γ. Η χρήση των ελεύθερων λογισμικών του map maker του National Geographic και του Krita (ψηφιακό λογισμικό σχεδίασης).
  - δ. Η διαμόρφωση κοινότητας διερεύνησης μέσα από τις κλειστές ομάδες στο facebook.
  - ε. Η υποστηριζόμενη συνεργατική γραφή (Computer Supported Collaborative Writing), μέσω των google docs.
  - στ. Η κάλυψη διαφορετικών δεξιοτήτων μέσω της διαφοροποίησης στη διδασκαλία: ως προς το περιεχόμενο (διεύρυνση και συγκριτική αποτίμηση της μάχη Μαντζικέρτ-Μαραθώνα-διαφορετικές οπτικές για την προσέγγιση των γνωστικών στόχων), τη διαδικασία (διαφορετικές διδακτικές στρατηγικές πέραν της μετωπικής, χρήση άλλων μέσων και διαφορετικών επιλογών για την επίτευξη του ίδιου γνωστικού στόχου), το αποτέλεσμα (διαφορετικά παραδοτέα από τα συνηθισμένα -όχι μόνο κείμενο), το μαθησιακό περιβάλλον (διεύρυνσή του χωροχρόνου της ανοιχτής εκπαιδευτικής πρακτικής) και την αξιολόγηση [διαφορετικές εργασίες-διαφορετική αξιολόγηση, κλείδες⁵ ομαδικής αξιολόγησης (αρχική, διαμορφωτική, τελική) συγκριτικά με την προηγούμενη επίδοσή τους -του κάθε μαθητή].
  - ζ. Οι συνθήκες για την καλλιέργεια ανάπτυξης αυτόνομης μάθησης. Χρειάζεται όμως επαναλαμβανόμενα γνωστικά, διδακτικά και κοινωνικά (συνεργασία σε ομάδες) γεγονότα τέτοιας μορφής ώστε σταδιακά να αρχίσουν οι μαθητές να λειτουργούν πιο αυτόνομα καθώς χρειάζεται σταδιακή υποστήριξη από τον εκπαιδευτικό για την επίτευξή της. Στη συγκεκριμένη πρακτική ήδη πέντε μαθητές (δύο μαθήτριες από την ομάδα των ζωγράφων, ένας μαθητής από τις άλλες δύο ομάδες και η μαθήτριά του άλλου τμήματος άρχισαν να εργάζονται πιο αυτόνομα).

(2) Όλες οι παραπάνω διδακτικές στρατηγικές είχαν ως μαθησιακά αποτελέσματα τα παρακάτω μαθησιακά αποτελέσματα συνολικά (δεν μπορούν να διακριθούν κατά απόλυτο βαθμό ξεχωριστά στη βάση της κάθε διδακτικής στρατηγικής, αλλά διαχέονται ως αποτελέσματα από το σύνολο δύο ή περισσότερων στρατηγικών):

- α. Την κινητοποίηση των μαθητών που αδιαφορούσαν ή δεν ήταν πεδίο ενδιαφέροντος για αυτούς.

⁵ Οι κλείδες αξιολόγησης είναι οι αντίστοιχες που έχουν παρασχεθεί από το ΙΕΠ για την αξιολόγηση των δημιουργικών εργασιών

- β. Την επίτευξη γνωστικών στόχων της ιστορίας.
- γ. Την επαφή, κατανόηση και γνώση του τρόπου γραφής και παρουσίασης μιας δημιουργικής εργασίας και μελλοντικής πιθανά εργασίας σε τριτοβάθμιο επίπεδο.
- δ. Την ανάπτυξη κριτικής και δημιουργικής σκέψης.
- ε. Την προώθηση της συνεργατικής διερεύνησης και επίλυση προβλήματος.
- στ. Την επέκταση της συνεργασίας πέρα από τον χωροχρόνο του σχολείου μέσα από εικονικές κοινότητες (κλειστές ομάδες στο facebook), την υποστηριζόμενη συνεργατική γραφή (google docs) και τους διαδραστικούς χάρτες του map maker National Geographic.
- ζ. Την ενίσχυση και επέκταση της αλληλεπίδρασης μαθητών-εκπαιδευτικού και μαθητή-μαθητή, πέρα από τον σχολικό χωροχρόνο του σχολείου.
- η. Την προσέγγιση και στήριξη του κάθε μαθητή με βάση τις δικιές του δεξιότητες, ανάγκες παρέχοντάς του ένα είδος εξατομικευμένης μάθησης και αξιολογώντας τον με βάση την προηγούμενη δική επίδοση, ενισχύοντας κατά το δυνατόν την αυτόνομη μάθηση.
- θ. Την ανάπτυξη τεχνολογικού και οπτικού γραμματισμού.

Όλοι οι παραπάνω λόγοι καθιστούν αυτή την ανοιχτή εκπαιδευτική πρακτική καινοτόμα και με προστιθέμενη αξία αφού μπορεί να ανταποκριθεί στις διαφοροποιημένες ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των μαθητών, καθώς παράλληλα συνδυάζει ποικίλες μαθησιακές τεχνικές και μέσα. Με αυτόν τον τρόπο ο εκπαιδευτικός αφενός μπορεί να ανταποκρίνεται στη συνθετότητα της πραγματικής ζωής και στον διαφορετικό χειρισμό καταστάσεων που απαιτεί ο 21ος αι. αφετέρου διαμορφώνει τις προϋποθέσεις και μπορεί να αποκρίνεται στην ανάγκη για ανάπτυξη δεξιοτήτων και ικανοτήτων από τους μαθητές τέτοιων που χρήζει η εποχή μας (π.χ. κριτική σκέψη, μαθαίνω πώς να μαθαίνω, συνεργασία, αυτονομία).

Τα θετικά αποτελέσματα καταγράφηκαν στο σύνολο της σχολικής μονάδας που εφαρμόστηκε η συγκεκριμένη διδακτική πρακτική και αποτέλεσε κίνητρο για συμμετοχή της σχολικής μονάδας και σε άλλες πρακτικές και γνωστικά πεδία όπως π.χ. (α) δημιουργία εικονογραφημένου παραμυθιού (λογοτεχνία) που χρησιμοποιήθηκαν και οι κλειστές ομάδες και συμμετείχαν μαθητές από δύο τάξεις (Α΄ και Β΄ Λυκείου), αλλά και των έγγραφων συνεργατικής γραφής (google docs), (β) δημιουργία διηγήματος (δημιουργική γραφή: διασκευή ταινίας σε διήγημα από την Α΄Λυκείου), (γ) σύνθεση συγκριτικών εννοιολογικών χαρτών (miMind, Cmap), βίντεο, συνθετικών εργασιών μέσα από το ελεύθερο λογισμικό του [fakebook](#) (αποτελεί άλλο λογισμικό καθαρά για εκπαιδευτική χρήση) για την παρουσίαση των κοινωνικών στερεοτύπων στη Λογοτεχνία (Α΄Λυκείου), κ.ά. (δ) τη δραστηριοποίηση και άλλων εκπαιδευτικών να χρησιμοποιήσουν παραπλήσια

μέσα και διδακτικές στρατηγικές για επίτευξη αντίστοιχων στόχων (π.χ. τη δημιουργία αφίσας για τα σαράντα χρόνια εκπαιδευτικής ραδιοτηλεόρασης).

4.2 Απρόσμενα γεγονότα

Το πρώτο γεγονός αφορά την αδυναμία να χρησιμοποιηθούν οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές του εργαστηρίου πληροφορικής και η πρόταση από την πλευρά της εκπαιδευτικού να χρησιμοποιηθούν οι κλειστές ομάδες στο facebook, όπως και η χρήση των συνεργατικών εγγράφων από τη Google (google docs). Θα περίμενε κανείς ότι θα εκλαμβανόταν από τους μαθητές ως μία επιπρόσθετη εργασία. Αντίθετα υπήρξε θετική αντίδραση και άμεση ανταπόκριση, τόσο μέσα από τις ομάδες, όσο και ατομικά. Εμπλέκονταν και υλοποιούσαν μέρος ή τμήμα της εργασίας στον χρόνο και τόπο που αυτοί επέλεγαν ενισχύοντάς τους και προς την κατεύθυνση της αυτόνομης μάθησης, χωρίς να πιέζονται λόγω αυξημένου φόρτου φροντιστηρίων. Αναδύθηκε έτσι, ένας εύκολος τρόπος διαμοίρασης επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε μαθητές και εκπαιδευτικό. Η ανατροφοδότηση ήταν άμεση από την εκπαιδευτικό (δεν χρειαζόταν να περιμένουν να φτάσει η στιγμή του μαθήματος στην τάξη) και διδόταν η δυνατότητα επικοινωνίας μαζί της και πέρα από τον σχολικό χώρο και χρόνο.

Το δεύτερο γεγονός έχει σχέση με την κινητοποίηση που παρουσίασε η μαθήτριά του άλλου τμήματος να ασχοληθεί και να βοηθήσει με τα ζωγραφικά έργα, ώστε να παρουσιαστούν με τον βέλτιστο τρόπο ψηφιακά χρησιμοποιώντας το ελεύθερο λογισμικό ψηφιακής σχεδίασης Krita. Επίσης, ζητήθηκε από τους μαθητές του άλλου τμήματος να τους δοθεί η δυνατότητα να γίνουν κοινωνοί της δημιουργικής εργασίας και να πραγματοποιήσουν κάτι αντίστοιχο οι ίδιοι.

4.3 Εκπαιδευτική τεχνική σε σημαντικά στιγμιότυπα

Και τα δύο τα γεγονότα αναδεικνύουν το γεγονός ότι αν συνεχίσουμε να διδάσκουμε τους μαθητές μας με τον ίδιο τρόπο που διδαχτήκαμε εμείς ως εκπαιδευτικοί τους έχουμε χάσει ή τους κλέβουμε το μέλλον όπως είχε πει ο Dewey. Χρειάζεται να τους κινητοποιούμε με διαφορετικούς τρόπους και μέσα, χρησιμοποιώντας ποικιλία διδακτικών στρατηγικών. Μία τέτοια περίπτωση αποτέλεσε και η συγκεκριμένη ανοιχτή διδακτική πρακτική. Οι κλειστές ομάδες στο facebook, τα google docs και όλα τα ανοιχτά λογισμικά που χρησιμοποιήθηκαν παρείχαν στην εκπαιδευτικό εύχρηστα συμπληρωματικά γνωστικά και συνεργατικά εργαλεία, αλλά και μία κοινότητα μάθησης που επεκτεινόταν πέρα από τον χωρόχρονο του σχολείου.

4.4 Σχέση με άλλες ανοιχτές εκπαιδευτικές πρακτικές

Δεν υπάρχει κάποια σχέση ή αντίστοιχη εργασία ούτε ως προς την ιδέα ούτε ως προς την εφαρμογή της στο αποθετήριο του Φωτόδεντρου. Η παρούσα ανοιχτή εκπαιδευτική πρακτική είναι η πρώτη που κατατίθεται από την εν λόγω εκπαιδευτικό.

4.5 Αξιοποίηση, γενίκευση, επεκτασιμότητα

Η συγκεκριμένη πρακτική έχει δυνατότητα εφαρμογής τόσο στο Γυμνάσιο, όσο και στο Λύκειο.

- Μπορεί να επεκταθεί, προσθέτοντας και έναν επιπλέον άξονα σύγκρισης, αυτόν του πλαισίου (ιστορικό, κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό) μέσα στο οποίο δραστηριοποιήθηκαν και έζησαν οι δύο στρατηγοί. Επίσης, μπορεί να αξιοποιηθεί και ξεχωριστά ο κάθε άξονας ή δραστηριότητα (ανάλογα με τον διαθέσιμο χρόνο και τους προσδοκώμενους στόχους).
- Μπορεί να εφαρμοστεί στο πλαίσιο της διδασκαλίας της Ιστορίας, μετατοπίζοντας την εστίαση είτε στη μάχη του Μαραθώνα στην Α΄ Γυμνασίου, είτε στη μάχη του Μαντζικέρτ στη Β΄ Γυμνασίου, και αντίστοιχα στην Α΄ Λυκείου και Β΄ Λυκείου χρησιμοποιώντας τον αντίστοιχο συμπληρωματικό συγκριτικό άξονα. Μπορεί όμως να χρησιμοποιηθεί και οποιοσδήποτε άλλος συγκριτικός άξονας ανάλογα με τους γνωστικούς στόχους που απαιτούνται κάθε φορά.
- Μπορεί να αξιοποιηθεί διαθεματικά είτε προς της κατεύθυνση της Λογοτεχνίας, είτε προς την κατεύθυνση της Νεοελληνικής Γλώσσας στις αντίστοιχες τάξεις που προαναφέρθηκαν. Για παράδειγμα θα μπορούσε να δοθεί ως μια επέκταση σε μία ακόμη ομάδα μαθητών η συγγραφή της βιογραφίας ή προσωπικού ημερολογίου, εργασίες δημιουργικής γραφής –ένα μικρό διασκευασμένο διήγημα πάνω στην ιστορία των δύο στρατηγών που μπορούν να το εικονογραφήσουν παράλληλα, ακόμη και να συνθέσουν έναν φανταστικό διάλογο ανάμεσά τους (λογοτεχνία) κ.ά. ή η καταγραφή και η δημοσίευση ημερήσιων δελτίου τύπου από τους στρατηγούς, ή καταγραφή αντιλογιών ανάμεσα στους ίδιους και στους υποστρατήγους τους, περιγραφή και αφήγηση γεγονότων, ή να σχολιάσουν ένα δελτίο τύπου που θα βγάλουν οι στρατηγοί (οπτική γωνία και σχόλιο) κ.ά. (Ν. Γλώσσα), αφού γνωρίζουν πολύ καλά ότι οι στρατηγοί πάντα ακολουθούνταν από βιογράφους, και γιατί όχι και από ένα είδος «ρεπόρτερ» της εποχής.
- Μπορεί να αξιοποιηθεί και προς την κατεύθυνση της Πολιτικής Παιδείας στην Α΄ Λυκείου στην ενότητα που αναφέρεται στην πολιτική τέχνη, στον πολιτικό και τις ιδιότητες του πολιτικού, παραλληλίζοντάς τα με αυτά του ιδανικού ή όχι ηγέτη και

αντιστοιχίζοντάς τους με τον Ρωμανό και τον Μιλτιάδη σε σχέση πάντα με το πλαίσιο της εκάστοτε εποχής.

- Μπορεί να χρησιμοποιηθεί και ως έναυσμα για συνεργασία ανάμεσα σε τμήματα του ίδιου σχολείου, ή και διαφορετικών σχολείων αναλαμβάνοντας το κάθε τμήμα ή σχολείο τον ρόλο μέντορα στη μάχη που θα επιλέξει να μελετήσει, να εμβαθύνει και να παρουσιάσει (το κάθε τμήμα, τάξη ή σχολείο). Θα χρειαστεί βέβαια να συνεργαστούν ώστε να συγκρίνουν τις δύο μάχες, προάγοντας ακόμη πιο πολύ τόσο τη συνεργατική διερεύνηση προβλήματος, δεξιότητες επικοινωνίας και δικτύωσης, δεξιότητες προσαρμογής σε μεταβαλλόμενες συνθήκες (βγαίνοντας από το «ασφαλές πλαίσιο» του σχολείου, εκθέτοντας τον εαυτό τους σε κρίση από συμμαθητές, άλλους εκπαιδευτικούς, αναλαμβάνοντας και υιοθετώντας ρόλους π.χ. καθοδηγούμενου ή καθοδηγητή) και πιθανή αυτόνομη μάθηση.
- Τέλος, μπορεί να χρησιμοποιηθεί και ως μία φιλοσοφία διδακτικής πρακτικής σε συνθήκες μεικτής μάθησης σε οποιοδήποτε γνωστικό αντικείμενο.

5. Πρόσθετο υλικό που αξιοποιήθηκε

Αναφέρετε εδώ τυχόν πρόσθετο υλικό που αξιοποιήθηκε.

- Βιβλία
- Σημειώσεις
- Χάρτες
- Websites
- Λογισμικό

Δώστε περισσότερες πληροφορίες για το υλικό (τίτλους, ηλεκτρονικές διευθύνσεις κ.λπ.)

Βιβλιογραφία

Asche, H., & Herrmann, C. M. (1994). Designing interactive maps for planning and education. *In Modern Cartography Series* (Vol. 2, pp. 215-242). Academic Press.

Bain, R. B. (2005). They thought the world was flat: Applying the principles of how people learn in teaching high school history. *How students learn: History in the classroom*, 179-213.

- Βασάλα, Π. & Φλογαίτη, Ε. (2002). Ο καταγισμός ιδεών ως διδακτική τεχνική για την προσέγγιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Πρακτικά 1ου Περιβαλλοντικού Συνεδρίου Μακεδονίας, 1-4 Μαρτίου 2002, Θεσσαλονίκη.
- Βασιλακίδου, Ε. (2009). *Η βασιλεία του Ρωμανού Διογένη (1068-1071)*. [μεταπτυχιακή διατριβή στο ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <http://ikee.lib.auth.gr/record/110954/files/gri-2009-2281.pdf> και απόσπασμα αυτής από: http://lyk-n-moudan.chal.sch.gr/Downloads/Yliko/MAZIKERT_1071.doc
- Βασιλείου, Β., & Κολοβού, Α. (2013). Δημιουργία και χρήση ηλεκτρονικών διαδραστικών χαρτών στο μάθημα της Ιστορίας. Στο 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο των Εκπαιδευτικών για τις ΤΠΕ – Αξιοποίηση των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας στη Διδακτική Πράξη, 21-23 Μαΐου 2013, Σύρος.
- Βασιλόπουλος, Χ., [παρουσιάστρας], MTX Lab [σκηνοθεσία]. (2015, Αύγουστος 8). *Μάχη του Μάτζικερτ. Μηχανή του Χρόνου* [απόσπασμα εκπομπής]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/oGf81C>
- Βικιπαίδεια (χ.χ) *Μάχη του Μαντζικέρτ* [ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/fmoe8j>
- Βικιπαίδεια (χ.χ) *Μάχη του Μαραθώνα* [ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/z62r8q>
- Blin, F., & Appel, C. (2013). Computer supported collaborative writing in practice: An activity theoretical study. *CALICO Journal*, 28(2), 473-497.
- Bonk, C. J., & Graham, C. R. (2012). *The Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs*. San Francisco, CA: Pfeiffer.
- Βρασίδης, Χ., Ζεμπύλας, Μ. & Πέτρου, Α. (2005). Σύγχρονα παιδαγωγικά μοντέλα και ο ρόλος της εκπαιδευτικής τεχνολογίας. Σ. Ρετάλης (επιμ.). *Οι προηγμένες τεχνολογίες διαδικτύου στην υπηρεσία της μάθησης*, (σ. 35-38). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Creasy, E., S. (1851). Battle of Marathon. In: *Chapt. I of Fifteen Decisive Battles of the World from Marathon to Waterloo*. Retrieved on March 4, 2018 from: <http://www.standin.se/fifteen1a.htm>

Δημητρούκας, Ι., Ιωάννου, Θ., Μπαρούτας, Κ. (2015). Στο: *Ιστορία του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου 565-181*, σελ. 52-53.

Fuller, J. F. C. (1987). *A Military History of the Western World*. 3 vols. New York: Funk and Wagnalls, 1954-1957. Reprint.

Gagatsis, A. & Koutselini, M. (2000). Curriculum development as praxis and differentiation in practice: The case of mathematics. In A. Gagatsis (Ed.). *A multidimensional approach to learning in mathematics and sciences*. Nicosia, 107-122.

Haldon, J. (2000). *The Byzantine Wars*. Tempus, ISBN 0-752-41795-9.

Hillenbrand, C. (2001). *Manzikert, battle of* *The Oxford Companion to Military History*. Ed. Richard Holmes. Oxford University Press, σ. 540

Holland, T. (2006). *Persian Fire: The First World Empire and the Battle for the West*. Abacus. ISBN 0385513119.

Ηρόδοτος (χ.χ). Στο: *Ερατώ*, κεφ. 102, 105, 108, 110.

Jonassen, D.H., & Grabowski, B. L. (1993). *Handbook of individual differences: Learning & instruction*. Hillsdale, NJ: Lawrence Earlbaum Associates. ISBN: 0-8058-1412-4/0-8058-1413-2, p: 433.

Καρακατσάνης, Χ. (2016). *Η μάχη του Μαντζικέρτ: Η αρχή του τέλους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/Cys7ft>

Κορνήλιος Νέπωσ (χ.χ). *Περί επιφανών ανδρών* (Μιλτιάδης).

Krita (n. d). A professional FREE and open source painting program. Retrieved on February 18, 2018 from: <https://krita.org/en/>

Lanning, Michael L. (2004). *Οι 100 μεγαλύτερες μάχες όλων των εποχών*. Αθήνα: Ενάλιος.

Lazenby, JF. (1993). *The Defence of Greece 490–479 BC*. Aris & Phillips Ltd., ISBN 0-85668-591-7.

Markham, P. (2005). *The Battle of Manzikert: Military Disaster or Political Failure?* De Re Militari: The Society for Medieval Military History.

Μάχη του Μαραθώνα [εικόνες]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από:
<https://goo.gl/x5rzDL>

Μάχη του Μαραθώνα [εικόνες-χάρτες]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από:
<https://goo.gl/ZarwsP>

Μάχη του Μαραθώνα [ζωγραφικοί πίνακες]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από:
<https://goo.gl/g6poj4>

Μάχη του Μαντζικέρτ [εικόνες]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από:
<https://goo.gl/1fC5Li>

Μάχη του Μαντζικέρτ [ιστορικοί χάρτες]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από:
<https://goo.gl/xzUvi4>

Μάχη του Μαντζικέρτ [ζωγραφικά έργα]. Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2018 από:
<https://goo.gl/XpuDj3>

Μάχη Μαντζικέρτ (2015, Ιανουάριος 18). Η μάχη του Μάτζικερτ 1071 (μέρος Β΄) [ηλεκτρονικό άρθρο]. Ανακτήθηκε στις 20/3/2018 από:
http://greekworldhistory.blogspot.gr/2015/01/1071_18.html

National Geographic Map Maker (n.d). [Software] <http://mapmaker.nationalgeographic.org/>

Parnes, S. J. (1981). *Magic of your mind*. Buffalo, NY: Creative Education Foundation.

Parnes, S. J. & Harding, H. F. (Eds) (1962). *A source book for creative thinking*. New York: Scribner's Sons.

Parnes, S. J. (1963). Education and creativity. *Teachers College Record*, 64, 4.

Powell J., Blakeley D.W., Powell, T. (2001). *Biographical Dictionary of Literary Influences: The Nineteenth Century, 1800–1914*. Greenwood Publishing Group, ISBN 978-0-313-30422-4

Προς την παρακμή (1071-1081). Στο: *Σταυροφορίες και Βυζάντιο. Βυζαντινή Αυτοκρατορία - Γενική εικόνα*. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από:
<http://www.agiasofia.com/greek/stavrof1.html>

Σαν Σήμερα (χ.χ) Η Μάχη του Μάτζικερτ [ηλεκτρονικό ιστορικό αρχείο]. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://www.sansimera.gr/articles/972>

Σιούτας, Ν., Ζημιανίτης, Κ., Κουταλέλη, Ε., Παναγοπούλου, Έ. (2011). Δημιουργική Σκέψη – Παραγωγή Καινοτόμων και Πρωτότυπων Ιδεών. ΥΠΕΠΘ/ΓΓΕΕ/ΙΔΕΚΕ/Φορέας Υλοποίησης: Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων (ΙΔΕΚΕ) Επιστημονικός υπεύθυνος: Ιωάννης Παρασκευόπουλος. Ανακτήθηκε στις 7/5/2018 από: <http://repository.edulll.gr/edulll/handle/10795/1008>

Στούκας, Μ. (2017). Η μάχη του Μαντζικέρτ: Η αρχή του τέλους για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Ανακτήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2018 από: <https://goo.gl/o1ckzz>

The battle of Manzikert (n.d). Retrieved from: <https://gr.pinterest.com/pin/750130881656442629/?lp=true>

Treadgold, Warren. (1997). *A history of the Byzantine State and Society*. Stanford University Press. ISBN 0-804-72630-2

Τζιμογιάννης, Α., & Κούκης, Ν. (2018). Διαδικτυακές Εφαρμογές και Συνεργατική Γραφή στο Μάθημα της Νεοελληνικής Γλώσσας. Ανακτήθηκε στις 9 Μαρτίου 2018 από: <http://epri.korinthos.uop.gr/ocp/courses/MOOC110/>

Παράρτημα

Μάχη του Μαντζικέρτ από τον Angus McBride.

Μάχη Μαραθώνα, εικαστική ερμηνεία από Νίκο Πάνο

